

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 31

КИЇВ – 2006

УДК 070.312."364"/477/

Н 30

Затверджено до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Протокол №5 від 29 червня 2006 року)

Редакційна колегія

Ю.А. Левенець, чл.-кор. НАН України (голова)

В.О. Перевезій, кандидат історичних наук
(відповідальний секретар)

О.В. Заремба, кандидат історичних наук

В.О. Котигоренко, доктор політичних наук

М.С. Кармазіна, доктор політичних наук

О.М. Майборода, доктор історичних наук

М.І. Михальченко, чл.-кор. НАН України

М.І. Панчук, доктор історичних наук

А.Д. Пахарев, доктор політичних наук

Ф.М. Рудич, доктор філософських наук

О.О. Рафальський, доктор історичних наук

В.Ф. Солдатенко, чл.-кор. НАН України

Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук

Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук

Наукові редактори випуску В.Р. Нахманович, М.І Тяглий

Н 30 Наукові записки // Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – 161 с. / Серія “Політологія і етнологія”. – Вип. 31.

ISBN 966-02-2769-8 (Серія)

ISBN 966-02-4118-6 (Випуск)

Збірник є спеціальним випуском “Наукових записок”, що містить матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941 – 1944”, яку провів Український Центр вивчення історії Голокосту 21 – 22 лютого 2006 р. Конференція є частиною дослідницького проекту “Антисемітські доктрини в ЗМІ окупаційного періоду України: зони військової та цивільної німецької адміністрації, Трансністрія (1941 – 1944)”, що виконується Українським центром вивчення історії Голокосту.

УДК 070.312."364"/477/

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006

ISBN 966-02-2769-8 (Серія)
ISBN 966-02-4118-6 (Випуск)

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2006

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

I. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ТА ЗМІСТОВНИХ АСПЕКТІВ ОКУПАЦІЙНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ У КОНТЕКСТІ ПРОПАГАНДИ З “ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ”

Анатолій Подольський

Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів
нацистської окупації в сучасній українській історіографії..... 7

Віталій Нахманович

Деякі методологічні аспекти дослідження ЗМІ часів окупації 15

Юлія Смилянская

Пресса оккупационного периода в Украине: создание, структура
и предварительный анализ базы данных 25

II. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРОПАГАНДИ ОКУПАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ ТА ЇЇ ЗВ’ЯЗОК З МІЖНАЦІОНАЛЬНИМИ ВІДНОСИНАМИ І “ЄВРЕЙСЬКИМ ПИТАННЯМ” НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Борис Черняков

Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування
(1941 – 1943 рр.) 51

Дмитро Титаренко

Умови функціонування окупаційної преси на території України
(зона військової адміністрації)..... 69

Іван Дерейко

Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції
в Райхскомісаріаті Україна 79

Артур Фредекінд

Психологічні аспекти досліджень нацистської ідеології і пропаганди 87

III. “ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” У РЕЦЕПЦІЇ ЗМІ РЕГІОНІВ
УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНІ ТА ОСОБЛИВІ РИСИ

Карел Беркгоф

Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті

Україна..... 94

Файна Винокурова

“Єврейське питання” в окупаційних періодичних виданнях на території

Вінницької області 102

Максим Гон

Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах

газети “Волинь” (1941 – 1943) 113

Олег Суровцев

Газета “Висоїна” як джерело вивчення антисемітської політики

румунської влади в Північній Буковині в 1941 – 1944 роках 122

Михаїл Тягльї

Антисемітская доктрина на страницах крымскотатарской г

азеты “Азат Кърым” (1942 – 1944). 132

Александр Гозун

Проблема эффективности нацистской антисоветской

и антисемитской пропаганды..... 152

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 160

ПЕРЕДМОВА

Збірник містить доповіді і матеріали міжнародної науково-практичної конференції *“Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941 – 1944”*, яку провів Український Центр вивчення історії Голокосту 21 – 22 лютого 2006 р. в Києві. Конференцію було проведено в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Загальновідомо, що антисемітизм був одним з головних компонентів ідеології та пропаганди нацизму. В кожному регіоні нацистські окупанти проводили диференційовану політику, яка залежала від місцевих умов і специфіки, стратегічних інтересів окупантів, національного складу населення, інших факторів. Пропаганда була частиною цієї політики, здійснювалася вона за допомогою засобів масової інформації – періодичних видань, що виходили українською, російською та іншими мовами.

Конференція стосувалася таких питань: до якої міри газети можуть бути джерелом подій Голокосту – масового знищення євреїв під час Другої світової війни? Наскільки в ЗМІ було відображено реальні процеси – пограбування єврейської громади, її економічна експлуатація, збір євреїв, їхнє винищення, виявлення тих, хто переховувався? Якою мірою ці ЗМІ мали виконувати роль додаткового інструменту в арсеналі винищення? Яким чином формувалася антисемітська доктрина, що її було реалізовано на сторінках періодичних видань? Яку роль у цьому процесі відігравали ідеологічні запозичення з нацистських пропагандистських установ, а який внесок зробили від себе місцеві журналісти, які працювали в окупаційних ЗМІ? В чому були регіональні особливості організації та провадження пропагандистської активності? Для чого антисемітська пропаганда – інтенсивна й регулярна – тривала весь окупаційний період, незважаючи на те, що в багатьох регіонах України євреїв було швидко винищено? Нарешті, якою була ефективність пропагандистських зусиль та ступінь впливу антиєврейських інформаційних потоків на інше населення? Чи сприяла ця пропаганда тому, що в рішучий момент перед євреями зачинялися двері їхніх вчорашніх сусідів?

Таким чином, на конференції було розглянуто як організаційні, так і змістовні аспекти пропагандистської активності нацистського окупаційного режиму. Конференція є частиною дослідницького проекту “Антисемітські доктрини в ЗМІ окупаційного періоду України: зони військової та цивільної німецької адміністрації, Трансністрія (1941–1944)”, який виконується Українським центром вивчення історії Голокосту.

I. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ТА ЗМІСТОВНИХ АСПЕКТІВ ОКУПАЦІЙНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ У КОНТЕКСТІ ПРОПАГАНДИ З “ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ”

Анатолій Подольський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ АНТИСЕМІТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В ПРЕСІ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Загалом сучасна українська історіографія історії Голокосту почала формуватися після розпаду Радянського Союзу та набуття Україною державного суверенітету. Саме після 1991 року проблематика Голокосту була виділена в окрему тему досліджень і студії з геноциду щодо євреїв перестали бути закритими чи завуальованими¹. На початковому етапі досліджень виходили праці, які здебільшого не використовували періодичні видання як джерело вивчення історії Голокосту на теренах України. Ці розвідки, публікації, перші монографічні дослідження в основному базувалися на радянських документах, що поступово ставали доступними, та на свідченнях очевидців, які часто були випадковими². Це більш-менш характерно для першого етапу чи періоду української історіографії Голокосту (приблизно 1991 – 1995 роки).

У подальші три роки, які цілком можна віднести до наступного періоду розвитку історіографії зазначеної проблематики, сформувалася (мабуть, все-таки й досі продовжує формуватися) концепція щодо вивчення історії Голокосту, і саме в цей період дослідники починають використовувати пресу як важливе джерело для студіювання тематики Голокосту на теренах України. Головними принципами згаданої концепції були такі: історія Голокосту в Україні є складовою Катастрофи європейського єврейства; доля євреїв України під час нацистської окупації була інтегральною частиною долі українського народу в цей період; історія Голокосту невід’ємна від історії Другої світової війни та історії Європи 20-го століття.

Тут варто відзначити деякі ґрунтовні праці, що вийшли друком протягом 1997 – 1999 років, у яких джерельною базою не пріоритетно, проте поряд з радянськими архівними документами чи, набагато меншою мірою, документами німецькими, польськими і румунськими та свідченнями очевидців, автори використали матеріали періодичних видань, передусім газет, як допоміжне джерело в обґрунтуванні, зокрема, тези про вплив антисемітської пропаганди на реалізацію нацистської політики “остаточного розв’язання єврейського питання” на теренах Рейхскомісаріату Україна, Трансністрії, дистрикту “Галичина” (виходячи з нацистського територіально – адміністративного поділу окупованих українських земель). Передовсім, йдеться про монографічні дослідження Я. Хонігсмана, Ж. Ковби, Ф. Винокурової, Ф. Левітаса³.

Скажімо, в роботах, присвячених геноциду щодо євреїв на теренах Галичини⁴, автори розглядали проблеми української колаборації та впливу на цю колаборацію нацистської антиєврейської пропаганди разом з місцевим компонентом, шалені звинувачення євреїв у злочинах сталінського режиму, – спираючись багато в чому на україномовні періодичні видання, що виходили в часи німецької окупації західноукраїнських земель. Ототожнювання євреїв з комуністами (та водночас доказові звинувачення саме останніх у всіх лихоліттях українського народу) проходить рефреном у виданнях окупаційного періоду також на територіях Східної України та південних земель, передовсім у зоні Трансністрії. Саме у згаданих авторів та їх дослідженнях наприкінці 1990-х років газети та інші періодичні видання окупованої німцями України стали фігурувати як рівноправні джерела під час розгляду проблематики історії Голокосту. До цього в пострадянській українській історіографії ми мали тільки поодинокі видання – документальні збірники, де без коментарів наводилися уривки з антисемітських публікацій окупаційної преси⁵.

Зрозуміло, що на перших двох етапах розвитку української історіографії (1991 – 1999 роки) преса окупованої України та відображення в ній сегментів антисемітської пропаганди не були предметом окремих досліджень чи розвідок. У згаданих працях Ж. Ковби, Я. Хонігсмана та інших істориків, як вже зазначалося, антиєврейська тематика в періодичних українських виданнях 1941 – 1944

років використовувалася як одне з джерел, і не більше. Мабуть, досить цікаво буде порівняти вивчення цієї проблеми в українській історіографії за кордоном. Безумовно, що такі розвідки існували в діаспорній історіографії в 1950 – 1970-ті роках і тривають до сьогодні. Вони здебільшого стосувалися аналізу видань окупованої України з погляду взаємин та їх розвитку чи, навпаки, – таких відносин між українськими силами та нацистами, порівняння більшовицького та німецького режимів у їх ставленні до українських проблем тощо. Проте, скажімо, в дослідженнях А. Трачука та І. Чайковського, які безпосередньо присвячені аналізу українських періодичних видань часів німецької окупації, розглядається хоча частково, але все-таки як серйозний чинник окупаційної політики – саме антисемітська пропаганда⁶. Відома публікація знаного українського діаспорного історика Івана Пола Химки, присвячена аналізу діяльності “Краківських вістей”, прямо розглядає надто дражливу проблему українсько-єврейських взаємин під час Голокосту на теренах Західної України⁷.

На початку 21-го століття в українській історичній науці поступово починають з’являтися перші праці науковців, у яких преса часів окупації, зокрема її антисемітська складова, розглядаються не тільки як одне з джерел з вивчення історії Голокосту на землях України, але й як окремий предмет досліджень. Побачили світ публікації, в яких фактично вперше вивчається структура українських періодичних видань часів окупації, персональний склад редакції, доля окремих учасників редакційної колегії, кількісні параметри видань, перші спроби визначення критеріїв щодо класифікації преси окупованого періоду, розпочався процес створення наукових баз даних періодики та намагання дослідників ввести в ці бази всі найважливіші критерії класифікації преси. Завдяки процесу класифікації, сьогодні дослідники цієї проблематики вже намагаються визначати кількість засобів масової інформації, що виходили на окупованій території України з 1941 по 1944 рік. Нині ми маємо приблизно таку розбіжність: від 150 до більш ніж 450 видань різного гатунку від щоденних газет до майже наукових часописів виходило на теренах України під німецькою окупацією⁸.

Проте, безумовно, головне значення цих, багато в чому початкових, піонерських розвідок, публікацій чи досліджень з проблем

ЗМІ на окупованій території України полягає, на мою думку, не тільки (і, навіть, не стільки) у визначенні критеріїв структуризації та класифікації преси чи у підрахунках різноманітних кількісних параметрів цієї проблематики. Найважливіша цінність зазначених публікацій в українській історіографії Голокосту полягає у висвітленні походження, характеру, ідеології, змісту антиєврейських матеріалів у пресі окупованої України та у визначенні впливу антисемітської пропаганди через ЗМІ, що виходили на окупованих територіях, на “остаточне розв’язання єврейського питання” на землях України під німецькою окупацією. Спираючись на дослідження останніх п’яти років, ми маємо сьогодні можливість визначити коло основних змістовних проблем, які фігурували в українських періодичних виданнях часів окупації стосовно євреїв, антисемітської пропаганди, політики тотального геноциду проти єврейського народу. Це коло проблем можна класифікувати таким чином:

- Нацистська антисемітська ідеологія (включаючи расову теорію, дегуманізацію євреїв, елементи християнської юдофобії тощо);

- Локальна (місцева) антиєврейська пропаганда, її основні за-
сади;

- Поєднання нацистської та місцевої антисемітської пропаганди в ЗМІ на окупованих територіях України, співвідношення в антиєврейських публікаціях, статтях, різноманітних матеріалах вказівок німецької окупаційної влади чи нацистських центральних органів влади з Берліна та локальної ініціативи;

- Рівень та ступінь контролю німецької влади українських періодичних видань на окупованих територіях у царині політики щодо євреїв;

- Поєднання антирадянської та антисемітської пропаганди в ЗМІ. Перманентна пропаганда в публікаціях тези про існування юдо-більшовизму (жидо-більшовизму чи жидокомуни, жидо-комунізма тощо), тобто постійне звинувачення євреїв у злочинах сталінського режиму в 1920 – 1930-ті роках (Голодомор, ГУЛАГ) на теренах України. Співвідношення в матеріалах газет антибільшовизму та антисемітизму. Суцільна вина євреїв за радянізацію;

- Проблема протиріччя в антиєврейських публікаціях в українських ЗМІ окупованого періоду (звинувачення на адресу євреїв в імперіалізмі, капіталізмі та водночас в комунізмі);

– Відсутність матеріалів у пресі про страждання євреїв поряд з українцями та іншим населенням від сталінського тоталітаризму в довоєнний час;

– Співвідношення антисемітських публікацій у центральних та регіональних українських періодичних виданнях часів окупації;

– Ставлення українських національних рухів та сил під час війни та окупації (1941 – 1944 роки) до нацистського геноциду щодо євреїв, висвітлення та підтримка колаборації;

– Різниця між антиєврейськими наказами окупаційної влади (нацистської, румунської) та антисемітською пропагандою в публікаціях.

Саме це коло проблем є предметом досліджень багатьох публікацій за останні п'ять років з тематики антисемітського фактора чи компонента в ЗМІ окупованої нацистами України. Але найголовніше питання, які поставили перед собою дослідники – це, безумовно, питання глибоко концептуальні: наскільки антисемітська пропаганда зі сторінок преси впливала на ставлення до євреїв, політики нацистського геноциду щодо них, чи великою була довіра з боку місцевого неєврейського населення до цих видань, а також чи була ця антиєврейська пропаганда в ЗМІ окупаційного періоду метою або інструментом Голокосту на теренах України. Зазначені питання розглядаються в статтях та публікаціях українських дослідників, зокрема, в працях М. Тяглою, Ю. Смілянської, О. Гончаренка⁹. Також маємо дві роботи зовсім молодих науковців з висвітлення цієї проблематики в українських ЗМІ часів окупації. Це праці Ф. Рябчикової та О. Пашинової, поки що у вигляді рукописів¹⁰. Частково зазначена тематика згадується в дослідженнях українських істориків В. Лізанчука, Н. Антонюка, Д. Титаренка. Ці автори професійно займаються вивченням української преси окупаційного періоду, а також, в тому числі у власних публікаціях, висвітлюють питання антиєврейської пропаганди в газетах¹¹. Мабуть, процеси вивчення цієї теми в українській історіографії відповідають певним тенденціям загалом в пострадянській історичній науці, про це свідчить той факт, що в останнє десятиріччя наші колеги – російські, білоруські, латиські історики активно почали студіювати проблематику антисемітських публікацій у пресі часів окупації цих територій. Йдеться, перш за все, про досліджен-

ня Д.Олехновича, С. Жумаря, І. Альтмана та інших¹². Таким чином, поступово з'являється можливість компаративних студій.

І, на останок слід відзначити важливу тенденцію щодо вивчення антисемітських публікацій в періодичних виданнях окупованих територій України, яка полягає у дедалі більш професійному вивченні цієї теми, все ширшим колом істориків Holocaust Studies в Україні. Однією з ознак цієї тенденції став науково-дослідний проєкт Українського центру вивчення історії Голокосту зі створення бази даних ЗМІ окупованої України та запланована колективна монографія “Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941 – 1944”.

¹ Напр.: *Шульмейстер А.* Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990; *Коваль М.* Геноцид євреїв та українське населення // Український історичний журнал. – 1992. – №2; *Елисаветский С.* Бердичевская трагедия. – К., 1991, та ін. пр.

² Напр.: *Деко Г.* Кедойшім. – Хмельницький, 1993; *Левітас Ф., Шимановський Я.* Бабий Яр: страницы трагедии. – К., 1991; *Винокурова Ф.* Катастрофа (ШОА) и сопротивление в Винницкой области. – Винница, 1994, та ін. пр.

³ *Хонігсман Я.* Катастрофа єврейства Западной Украины. – Львов, 1999; *Ковба Ж.* Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”. – К., 1998; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. – К., 1997.

⁴ Див. назв. пр. Я. Хонігсмана та Ж. Ковби.

⁵ Див., напр.: *Ляховицький Ю.* Попранная мезуза. – Харьков, 1992; Желтая книга. Сборник документов. / Составитель Ю. Ляховицкий. – Харьков, 1991.

⁶ *Трачук А.* Періодика на Волині в рр. 1941 – 44 // Літопис Волині. – Нью-Йорк – Буенос Айрес – Вінніпег. – 1956. – Ч. 3. – С. 100-101; *Чайковський І.* Українські періодичні видання у Другій Світовій війні. 1939 – 1945 // Ред. і допов. М. Кравчука. – Філадельфія, 1976.

⁷ *Himka J.-P.* Krakivski visti and the Jews, 1943: A Contribution to the History of Ukrainian-Jewish Relations during the Second World War // *Journal of Ukrainian Studies.* – Vol. 21: 1-2. – Toronto, Summer-Winter, 1996. – P. 81–95. (*Химка І.* Краківські вісті про євреїв. 1943. До історії українсько-єврейських взаємин у роки другої світової війни // *Філософська і соціологічна думка.* – 1994. – №5–6).

⁸ Виступи Б. Чернякова, Ю. Смілянської на Міжнародній науково-практичній конференції “Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944” (Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Український центр вивчення історії Голокосту, лютий 2006 р.).

⁹ *Смілянська Ю. В.* Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа европейского еврейства под час Другої світової війни. Матеріали VII наукової конференції. – Київ, Інститут юдаїки, 2000. – С. 300–304; История одной редакции (газеты “Украинское слово” и “Новое украинское слово”) // Тень Холокоста. Матеріали II Международного симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия”. М., 1998. – С. 140–145; *Тяглый М.И.* К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність (Бюллетень Українського центру изучения истории Холокоста). – 2002. – №4. – С. 6–7; *Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста // Холокост. Матеріали 8-й ежегодной международной конференции по иудаике.* – М.: Сэфер, 2001. – С. 55–70. *Tyaglyu M.* The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941-44 // *Holocaust and Genocide Studies.* – Vol. 18, No. 3 (Winter 2004). – P. 421–459; *Гончаренко А.* К вопросу об отдельных аспектах антисемитского характера идеологической обработки населения оккупированных территорий Украины (на примере генерального округа Киев) // *Голокост і сучасність.* – 2003. – №№ 3(9) – 4 (10).

¹⁰ *Пашинова О.А.* “Еврейский вопрос” на страницах оккупационной газеты “Дзвін” г. Кривого Рога. Научно-исследовательская работа открытого студенческого конкурса “История и уроки Холокоста” (Киев, 2003). Рукопись автора. *Рябчикова Ф.Д.* Ідеологічні засади “остаточного розв’язання єврейського питання” (за матеріалами волинської преси 1941–1944 рр.). Научно-исследовательская работа открытого студенческого конкурса “История и уроки Холокоста” (Киев, 2003). Рукопись автора; *Рябчикова Ф.Д.* Антисемітська пропаганда на сторінках газети “Ковельські вісті” (1942 – 1944 рр.) // *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині.* Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. – Ч.1. – Луцьк: Надстир’я, 2003.

¹¹ *Лизанчук В.В.* Газета “Станиславівське слово” (1925 – 1944 рр.) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / *За ред. М.М. Романюка.* – Львів, 1996 – 1997. – Вип. III/IV. – С. 418–436; *Антонюк Н.В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової

війни // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листопада 1998 р. / За ред М.М. Романюка. – Львів, 1999. – С. 353–358; *Титаренко Д.М.* Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941–1943 рр.) // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. / *Ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др.* – Д., 2000. – С. 43–49.

¹² *Олехнович Д.* Антисемитская пропаганда на страницах газеты “Daugavpils Latviesu avize” // Материалы VIII Международной конференции по иудаике и библеистике. – Москва, 2001; *Жумарь С.В.* Еврейский вопрос в оккупационных изданиях на территории Белоруссии // Тень Холокоста. Материалы II Международного симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия”. М., 1998. – С. 117–125. *Альтман И.А.* Холокост и пресса на оккупированной территории СССР // Тень Холокоста. – С. 37–41.

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІ ЧАСІВ ОКУПАЦІЇ

Завданням цієї статті, безумовно, не є надати цілісну методологію дослідження ЗМІ часів окупації. Відразу хочемо наголосити, що нам здається більш коректним вживати саме таку назву, замість звичної “окупаційні ЗМІ”. Окупаційні ЗМІ – це за сенсом ЗМІ, які видають окупанти власними силами і на власний, так би мовити, розсуд. Але під час окупації (яку, знов-таки за звичаєм, звать нацистською, але ж паралельно була і румунська окупація) на теренах України функціонували не тільки ЗМІ, які видавалися окупантами за зазначеною схемою, тобто і були саме окупаційними. Існували ЗМІ, які виходили на українських землях, що до війни належали Румунії, Угорщині або Чехо-Словаччині, і які, власне кажучи, не можна вважати окупованими. Існували легальні ЗМІ, який певний час видавали, або редагували, або використовували як свій рупор українські, російські, кримськотатарські антирадянські організації, для яких співпраця з окупантами була не просто колаборацією, а спробою вирішення своїх власних завдань.

Існували, нарешті, підпільні ЗМІ, оунівські, радянські, польські, які аж ніяк не перебували під впливом окупаційної влади. У подальшому ми ще повернемося до принципових розбіжностей між усіма ними, а поки що зауважимо: для того, щоб визначити все те розмаїття, ми і пропонуємо користуватися саме терміном “ЗМІ часів окупації”.

Повертаючись до нашої теми, скажемо, що ми спробуємо лише окреслити взагалі коло тих питань методологічного характеру, які, на нашу думку, мають бути обов’язково вирішені під час створення бази даних антисемітських публікацій у періодичних друкованих виданнях часів окупації (частиною цього проекту були конференція і дана збірка), а також запропонувати підходи до розв’язання деяких з них.

Тими загальними завданнями є:

1. Визначення методологічних підходів до вивчення ЗМІ часів окупації загалом.

2. Визначення особливостей вивчення ЗМІ часів окупації як засобів антисемітської пропаганди.

3. Визначення методології і технології створення каталогу ЗМІ часів окупації і антисемітських публікацій у них.

Треба зауважити, що, з одного боку, вирішення перших двох, теоретичних, завдань, безумовно, має передувати практичним крокам.

Але, з іншого боку, розуміння того, як ми плануємо подальшу практичну роботу, у свою чергу буде впливати на саме формулювання питань теорії. Справа у тому, що проблема багатьох історичних розвідок, які здійснюються останнім часом, полягає в тому, що вони ніяк не пов'язані ані з іншими дослідженнями, ані з потребами освіти, журналістики, політології, тощо. Тобто, навіть фахові самі собою, вони з самого початку є “речами у собі”, а потому і “речами для себе”. А це, в свою чергу, призводить до того, що уся історична наука загалом перетворюється на “річ для себе”.

Наведу приклад. У 2004 р. газета “2000” надрукувала порівняльну таблицю, підготовлену О. Найманом¹, у якій він зіставляє цитати з “Майн Кампф” А. Гітлера та висловлювання авторів різних видань МАУП. Висновок, до якого доходить О. Найман, наступний: думки дописувачів МАУП текстуально або за сенсом майже цілком збігаються з думками А. Гітлера, себто є нацистськими, а їх автори – нацистами.

Зрозуміло, що для вирішення подібних завдань цілком вистачить складання бази даних антисемітських публікацій, бажано повнотекстової, щоб легше було підбирати відповідні цитати.

Мені можуть зауважити, що те, що зробив О. Найман, власне, не є повноцінною науковою розвідкою. Але вище йшлося про подальше використання результатів досліджень, і робота О. Наймана може вважатися зразком такого використання, цього разу для потреб суспільно-політичної дискусії.

Тому насамперед треба визначитися з підходом. На нашу думку, плідним (як з наукового, так і з практичного боку) може бути лише розглядання ЗМІ як ключового елементу у системі інформаційного обміну. Тут знов-таки треба зупинитися. Наш проект передбачає вивчення і опрацювання виключно періодичних друкованих видань.

Але загалом до ЗМІ часів окупації належать:

1. Друковані ЗМІ, у т.ч.:

- a. Газети;
- b. Журнали;
- c. Листівки;
- d. Плакати.

2. Кіно, у т.ч.:

- a. Кіножурнали (кінохроніка);
- b. Документальні фільми;
- c. Художні фільми.

3. Радіо, у т.ч.:

- a. Інформаційні зведення;
- b. Передачі.

Окремою проблемою є чутки, тобто усна передача інформації. У німецьких аналітичних зведеннях часів окупації чуткам приділялася надзвичайно велика увага. Але з методологічного погляду чутки можна розглядати або як засіб передачі інформації, або як індикатор сприйняття інформації. На наш погляд, для цього потрібно, насамперед, взагалі оцінити стан інформаційного поля на окупованих територіях, а саме:

- 1. Наявність різних типів ЗМІ на окупованій території взагалі;
- 2. Наявність різних типів ЗМІ у населених пунктах різних типів;
- 3. Доступність різних типів ЗМІ для окремих категорій споживачів;
- 4. Обсяги обміну інформацією між різними категоріями споживачів.

Усе це є складовою загальної проблеми: визначення окупаційного суспільства в Україні² як індустріального або доіндустріального.

Але повернемося до системи інформаційного обміну. Вона має декілька контурів, тобто ланцюжків, послідовних етапів, якими проходить інформація як така, або її носії (себто, власне ЗМІ). Кожен з цих контурів має бути досліджений як окремо, так у взаємодії з іншими:

1. Ідеологічний контур:

- a. База (загальна ідеологія організації-видавця, ідеологічні настанови редакції, цензура і самоцензура, погляди авторів);
- b. Наповнення (зміст публікацій);

с. Вплив (стан суспільної свідомості до, під час та після припинення ідейної обробки, зворотний вплив).

2. Інформаційний контур:

а. База (загальне коло інформації, що призначена для висвітлення);

б. Джерела;

с. Відбір;

д. Препарування;

е. Сприйняття.

3. Нормативний контур:

а. Регулювання діяльності ЗМІ;

б. Регулювання можливостей читачів (доступ, обговорення, подальше розповсюдження).

4. Технічний контур:

а. Шрифтові і графічні засоби;

б. Періодичність;

с. Наклад;

д. Ціна;

е. Засоби друку;

ф. Засоби розповсюдження;

г. Географія розповсюдження.

Нижче більш докладно розглянемо декілька питань, пов'язаних з функціонуванням ідеологічного контуру. Повернемося до роботи О. Наймана. Насправді його підхід є відбитком загального підходу радянської (й не тільки радянської) історичної науки до вивчення нацистської та неонацистських (та ширше, антисемітських) ідеологій. Він, з одного боку, базується на тезі про “бесноватого фюрера”, яка відразу унеможливує усякий раціональний аналіз ідеології нацизму, зводячи її до безглузлого набору людиноненависницьких лозунгів. З іншого боку, неонацистські (антисемітські) ідеології прив'язують до різноманітних психологічних комплексів їх носіїв.

За радянських часів марксистський підхід неодмінно приводив істориків до пошуку матеріальних інтересів імперіалістів, які стояли за Гітлером та стоять за його послідовниками. Сьогодні дослідники вільні від будь-якої обов'язкової методології і, як наслідок, і зазначені ідеологеми, точніше купа безтямних висловів, взагалі за-

висають у повітрі. Таким чином, якщо повернутися до результатів дослідження О. Наймана, то їх можна сформулювати наступним чином: ознаки психічної хвороби авторів МАУП вкрай схожі на такі у А. Гітлера. А оскільки Голокост був найяскравішим проявом гітлерівського божевілья, то відсутність своєчасного лікування в умовах ізоляції від суспільства зазначених дописувачів може призвести до аналогічних наслідків.

Але таке трактування ідеології нацизму (і, додамо, неонацизму, який надалі не є предметом нашого обговорення) є, на наш погляд, прикладом тотального домінування ідеологічних вимог над науковими. Зрозуміло, що ті, хто відстоюють такий підхід, керуються у своїх діях суто практичними потребами. У першу чергу, це недопущення популяризації нацизму шляхом утримання його на маргінезі суспільної свідомості і, відтак, політичного життя. По-друге, це недопущення “зрозуміння” нацизму як першого шляху до його історичного виправдання, оскільки, як то кажуть, “зрозуміти означає пробачити”.

До того часу, поки ми не усвідомимо суті нацистської ідеології та не визначимо її місце у суспільній думці минулого сторіччя, ширше, в історії суспільної думки людства, ми не збагнемо реальних витоків цього явища. А так ми в змозі будемо реально завадити його відтворенню, якщо для цього дійсно з’являться передумови. І першим кроком на цьому шляху є підхід до нацизму як до цілісного, внутрішньо несуперечливого вчення (тою мірою, якою є відносно несуперечливим будь-яке вчення), яке є не менш (хоча і не більш) “науковим”, ніж науковий комунізм або лібералізм.

Пам’ятаючи про це, перейдемо до розгляду методологічних проблем дослідження першого, ідеологічного, контуру системи інформаційного обміну, а саме: ідейної бази і ідейного наповнення ЗМІ.

А. Гітлер надавав великого значення централізації преси. “Об’єднана преса, – казав він, – це необхідна умова, якщо хоче користуватися довірою народу і через це стати ефективним інструментом народного виховання. Оскільки тільки єдина преса є вільною від тих протиріч у новинах, повідомленнях про політичне, культурне та ін. життя, які викликають сміх у публіки, позбавляють пресу будь-якого престижу як провідника істини, а також будь-якої цінності як інструменту для формування громадської думки”³.

А. Гітлер також був дуже високої думки про німецьку пресу як дійовий інструмент централізованої пропаганди. Влітку 1942 р. він похвалювався: “Я... можу дати будь-яку інструкцію, яку я буду вважати необхідною, і буду впевнений, що у пресі або по радіо наступного ранку громадська думка буде належним чином підготовлена до будь-якої політичної заяви, яку мені доведеться зробити, – навіть про російсько-германський пакт!”²⁴

Але за цього дуже важливо розуміти, що націонал-соціалістичний Райх до самого свого кінця так і не встиг створити справжню тоталітарну систему на зразок сталінського Радянського Союзу. До останнього тривали суперечки навіть з принципових політичних питань на найвищих щаблях державної, партійної та військової ієрархії.

Прикладом таких суперечок на ранньому етапі історії НСДАП була дискусія між А. Гітлером й братами Штрасерами щодо ваги саме соціалістичної складової у політиці партії. Це протистояння, як відомо, завершилося загибеллю старшого брата Грегора під час “ночі довгих ножів” і еміграцією Отто Штрасера, який очолив на вигнанні антигітлерівське нацистське підпілля – “Чорний фронт”. Але після різанини 30 липня 1934 р. масштабних політичних чисток у Райху не було рівно 10 років – аж до невдалого замаху полковника К.Ш. фон Штауфенберга 20 липня 1944 р.

Рівень ідеологічної свободи у Третьюму райху є питанням подальшого дослідження. В межах нашої теми найбільш цікавою є дискусія між А. Гітлером і А. Розенбергом щодо питання національної політики на східних територіях, яка знаходила свій відбиток і в практичних діях різних органів окупаційної адміністрації. Також є відомими розбіжності у практичній політиці, у т.ч. і у вирішенні єврейського питання, наприклад, між райхскомісаром України Е. Кохом та генерал-комісаром Білорусі В. Кубе, або між першим командуючим 6-ю армією генерал-полковником В. фон Райхенау і його наступником генералом танкових військ Ф.В. Паулюсом.

Для того, щоб зрозуміти, чи відбивалися ці суперечки на інформаційній політиці ЗМІ, треба порівняти, у першу чергу, періодичні друковані видання, які виходили у військовій зоні, у Райхскомісаріаті “Україна” і у Генерал-Губернаторстві (тобто у Дістрік-

ті “Галичина”). До речі, тут треба було б поставити питання: чи повинні ми обмежуватися тими територіями, які сьогодні входять до Української держави, чи маємо взяти до уваги (якщо не для каталогізації, то хоча б для порівняння в межах дослідження) ЗМІ, які виходили за часів окупації на історичних українських землях: Холмщині, Підляшші, Кубані.

Далі, цікаво буде зробити порівняльний аналіз ЗМІ, які виходили в межах, наприклад, військової зони 6-ї армії до кінця 1941 р. і з початку 1942 р. (Ф.В. Паулюса було призначено командуючим 6-ї армії 5 січня 1942 р.), або у цілому військової зони групи армій “Південь” у 1941 р. (під час командування нею генерал-фельдмаршала Г. фон Рундштедта) і у 1943 – на початку 1944 рр. (під час командування генерал-фельдмаршала Е. фон Манштейна). Також може бути плідним порівняння видань, що виходили в межах різних генеральних округів (і під час керування ними різних осіб), оскільки генерал-комісари мали змогу у своїй політиці до певної міри лавірувати між райхскомісаром Е. Кохом і райхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом.

По-друге, коли ми характеризуємо, скажімо, політику Райху і фашистської Румунії просто як антисемітську, ми знов-таки вдаємося до ідеологічного узагальнення, оскільки природа цих антисемітизмів була різною, тобто іншим було їх ідеологічне підґрунтя. Відповідно висвітлення “єврейського питання” у румунських ЗМІ мало відрізнитися від подібного у ЗМІ німецьких. Так само, ми можемо очікувати різного підходу до цього питання у ЗМІ, що виходили на території Трансністрії, порівняно з німецькою зоною окупації. Це також має стати напрямом подальшого дослідження.

По-третє, ми повинні бути вкрай пильними, коли йдеться про аналіз видань, що їх здійснювали ті представники національних рухів народів Радянського Союзу і Польщі, які протягом певного часу намагалися вирішити завдання здобуття державної незалежності у співпраці з нацистською Німеччиною. Загальним місцем радянської історіографії є уявлення про них, як про, так би мовити, просту “функцію” нацистського режиму. Але сьогодні вже зрозуміло, що такий підхід не просто не є плідним, а спотворює історичну реальність. Хоча ці діячі і намагалися працювати в легальних умовах, що вимагало від них пристосування до вимог окупаційної

влади, вони знаходили для себе можливість до певного часу використовувати свої видання для пропаганди власних ідей. Підтвердженням цього може слугувати подальша доля значної їх частки, наприклад, редакцій київського “Українського слова” і часопису “Литаври”, у повному складі розстріляних у Бабиному Ярі на початку 1942 р.

Що стосується саме “єврейського питання”, то тут треба мати на увазі той факт, що офіційний ідейний антисемітизм був властивим і українському визвольному руху, принаймні на першому етапі радянсько-німецької війни. Тому українські видання цього періоду не мали принципових проблем з розміщенням відповідних матеріалів. Але ось інший приклад з цього ж ряду.

Йдеться про видання, що їх здійснювала Російська визвольна армія генерал-лейтенанта А. Власова, а саме: газети “Доброволець” і “Заря”. Першу було призначено для розповсюдження у частинах російських добровольців, а другу – у таборах для військовополонених, себто обидві були в обігу і на теренах України.

Як згадував капітан В. Штрік-Штрікфельдт (співробітник відділу “Іноземні війська Сходу” при Генеральному штабі Сухопутних військ, який курував роботу з А. Власовим і був, можливо, самою наближеною до нього людиною з-поміж німців), з боку представників націонал-соціалістичної влади спочатку було дуже багато зауважень щодо того, що ці газети зовсім не пропагують антисемітизму або навіть, як було зазначено в одному з протестів, “не проводять антисемітської виховної роботи”.

Вихід знайшов головний редактор газет РВА, сам, до речі, єврей, М. Зиков.

“Добре, – сказав він мені (пише В. Штрік-Штрікфельдт), – ми включимо антисемітські матеріали до “Добровольця” і до “Зарі”. Ми будемо брати їх з німецьких газет, наприклад, під титлом: “Фьолькишер Беобахтер” пише – двокрапка. Наші читачі відразу зрозуміють, що цей допис йде у навантаження. Радянську людину навчили читати між рядками”⁵.

Цей приклад дає змогу звернути увагу ще на один важливий момент. Аналізуючи ідеологію націонал-соціалізму, ми бачимо, що єврейське питання посідає у ній, можна сказати, центральне місце. Уся гітлерівська расова теорія збудована на полярному протистав-

ленні германців і євреїв, які ототожнюються, відповідно, з апогеєм добра і зла у вселюдському масштабі. Всі інші раси займають проміжні місця на цієї вертикалі.

Цікаво зауважити за цієї нагоди, що всі пост-християнські, начебто цілком секулярні, теорії запозичили властивий майже для всіх міфологічних систем образ всесвітнього дерева. Вертикаль “добро – зло” вони використали для створення ієрархії своїх дійових осіб історії: нацизм – рас, комунізм – класів, лібералізм – політичних систем за ступенем їх свободи.

Але якщо для нацизму євреї є абсолютним злом, то для націоналізмів різних барв, що брали участь у змаганні за розуми під час Другої світової війни, євреї є злом відносним. Тобто вони, безумовно, нижче за “нашу націю” (“наша нація” завжди на верхньому щаблі), але загалом поступаються іншим “нашим ворогам”. Таким ворогом, якщо йдеться про українців, були спочатку поляки, а потім – росіяни. Для РВА А. Власова таким ворогом взагалі був сталінізм як політична система, що унеможливило національний розвиток росіян. І так далі. Тому єврейське питання для видань національних рухів було другорядним. Це важливо мати на увазі під час їх аналізу, для того щоб відрізнити антисемітизм як провідну ідею нацистської ідеології від антисемітизму як одного з елементів фашистської або націоналістичної ідеології, а також від антисемітизму як відвертої данини вимогам окупантів.

Окремим питанням є аналіз видань, які здійснювали “чисті колаборанти”, тобто представники місцевих адміністрацій, які обмежувалися вирішенням виключно адміністративно-господарських питань і не намагалися брати участь у політичній діяльності. З цього погляду цікавим, наприклад, було б порівняння двох газет, що виходили у Києві: “Українського слова”, яке видавали члени ОУН під проводом полковника А. Мельника (редактор І. Рогач та інші), і її спадкоємця – “Нового українського слова”, яке редагував послідовний колаборант професор К. Штепа.

Таким чином ми розглянули у першому наближенні деякі методологічні підходи до вивчення першого елементу ідеологічного контуру функціонування системи інформаційного обміну в окупованій Україні, а саме: розбіжностей у ідеологічній базі ЗМІ і, як наслідок, у їх змісті. Головним висновком є визнання необхідності, у

першу чергу, здійснення саме порівняльного аналізу різних видань як методологічного засобу, що дає змогу знайти не тільки спільне, а і, що набагато цікавіше, виокремити суттєві розбіжності у підходах до принципових питань.

¹ “2000”. – 2004. – 30 янв.

² Термін “суспільство окупаційного типу” був запропонований О. Гончаренком і, на нашу думку, є досить перспективним з методологічної точки зору.

³ *Тревор-Ронер Х.* Застольные беседы Гитлера. 1941 – 1944 гг. – М., 2004. – С. 485.

⁴ Там само.

⁵ *Штрик-Штрикфельдт В.* Против Сталина и Гитлера: Генерал Власов и Русское Освободительное Движение. – М., 1993. – С. 178–179.

ПРЕССА ОККУПАЦИОННОГО ПЕРИОДА В УКРАИНЕ: СОЗДАНИЕ, СТРУКТУРА И ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БАЗЫ ДАННЫХ

В период Второй Мировой войны советские земли стали территорией, на которой оккупанты перешли к массовому, а затем и к тотальному уничтожению еврейского народа. “Еврейская политика” на территории СССР (в первую очередь Украины и Белоруссии) стала для Гитлера стартовой площадкой для перехода к “окончательному решению еврейского вопроса” в Европе. И все годы оккупации проводилась мощная идеологическая обработка населения Украины, существенную роль в которой играла пресса. Некоторые стереотипы, до сих пор существующие в сознании многих жителей Украины и передающиеся от поколения к поколению, были закреплены в сознании людей именно в годы оккупации. Часто в современных антисемитских изданиях, а иногда и в учебных пособиях содержатся материалы, которые мало отличаются от тех, что были в свое время подготовлены Институтом пропаганды доктора Геббельса. Поэтому научный анализ прессы периода оккупации Украины – актуальная задача как для историков, так и для педагогов, и, в конце концов, для всех граждан Украины.

Пресса оккупационного периода является одним из важнейших источников изучения истории Холокоста в Украине. Многие аспекты трагедии находят свое отражение на страницах газет и журналов, выходивших на оккупированной территории в 1941 – 1944 гг. Поэтому совершенно естественно, что в большинство работ, посвященных истории Катастрофы, включается и анализ оккупационной прессы.

Современные исследователи привлекают данный источник как необходимую составляющую, без которой понимание трагедии было бы упрощенным. Однако специальных монографий, посвященных отражению истории Шоа на территории Украины в прессе оккупационного периода, пока еще не издано. Эта тема легла в основу проекта “Антисемитские доктрины в пропаганде на оккупированной Украине: зоны гражданской и военной администрации,

Транснистрия (1941 – 1944)”, разрабатываемого Украинским центром изучения истории Холокоста.

Проект, над которым работает центр, имеет следующие задачи:

I) Создание базы данных, включающей библиографическое описание периодических изданий, выходивших на оккупированной территории Украины[□] с 1941 по 1944 г., а также ряда изданий, выходивших за пределами данной территории^{□□}.

II) Разработка методологии наполнения базы (критерии включения изданий в базу данных, их классификация и распределения по различным подразделам);

III) Поиск новых наименований в научно–исследовательских публикациях, продолжение работы в украинских архивах, пополнение коллекций за счет обмена информацией с зарубежными архивами;

IV) Определение комплектности изданий в архивах Украины.

V) Заполнение недостающих реквизитов для отдельных изданий по следующим показателям:

- Название издания (на языке издания).
- Место здания.
- Издатель.
- Язык издания.
- Главный редактор.
- Хронологические рамки издания.
- Периодичность.
- Тираж.
- Формат.
- Количество страниц.
- Типография.
- Место хранения .
- Степень сохранности (количество сохранившихся номеров).
- Цена.
- Примечания (дополнительные сведения, уточняющие историю издания).

VI) Составление перечня аннотированных публикаций, отражающих тему Холокоста и посвященных отражению “еврейского вопроса” в прессе;

VII) Создание полнотекстовой коллекции данных публикаций.

Данный доклад посвящен первым пяти пунктам проекта – работе над базой данных, включающей наиболее полную библиографию прессы оккупационного периода. Публикации, отражающие тему Холокоста, являются предметом наполнения другой базы, структура, заполнение и анализ которой являются темой отдельного доклада.

I. Историография и создание базы данных

В 1998 году сопредседателем Российского научно-просветительского центра “Холокост” И.А. Альтманом была предложена идея создания базы данных по публикациям, связанным с отражением темы Катастрофы в прессе оккупационного периода. Эта работа проводилась в архивах России (И. Альтман)¹, Украины (Ю. Смилянская)², Белоруссии (С. Жумарь). В рамках украинской части проекта были составлены списки газет, хранящихся в библиотеках и архивах Украины (НБУ им. Вернадского, НСБ ЦГАУ, государственных архивов Одесской, Днепропетровской, Хмельницкой, Ивано-Франковской, Херсонской и др. областей), а также база данных, включающая более 4000 публикаций. После предварительного анализа стало очевидным, что публикации в прессе оккупационного периода необходимо рассматривать как комплексный источник по истории Холокоста.

Более 300 выявленных тогда газет стали основой для создания базы данных “Пресса оккупационного периода”. В рамках проекта Украинского центра изучения истории Холокоста “Антисемитские доктрины в пропаганде на оккупированной территории Украины, 1941 – 1944” эта база пополняется благодаря дальнейшей работе с архивными коллекциями и обработке уже опубликованных ранее библиографий³.

А. Даллин

В 1955 году Колумбийский университет опубликовал результаты работы Александра Даллина (Alexander Dallin), который с ассистентом Конрадом Латоуром (Konrad F. Latour) осуществлял проект “Немецкая оккупация СССР в годы II Мировой войны”⁴. Опубликованная ими библиография включала 150 газет и 63 жур-

нала. Кроме украинских, сюда вошли газеты и журналы Армении, Молдавии, России, Белоруссии и т.д. Из 52 наименований, подхваченных под критерии нашей базы, 34 уже были в нее внесены. 18 новых наименований включено в базу со ссылкой “А. Даллин”. Это 5 газет на немецком языке, выходивших в Украине; газеты для фронтовых подразделений (например, “Голос война”, не встречавшийся нам до этого ни в архивах, ни в других библиографиях), “К победе” (Орган РОА), “Офицерский бюллетень РОА”, “Верные соратники” (РОА в Крыму), берлинское издание газеты “Крым” (1944 – 1945) и т.д. При работе с данной библиографией были уточнены некоторые реквизиты (например, “Фронтовой листок: газета вояк* освободительного движения” – в архиве найдена только за 1943 год, А. Даллин дает 1943–1944 гг.). Некоторые наименования вызвали вопросы. Скажем, мы внесли в список “Голос правды” (Краков), до этого в нашем списке были два издания с таким названием, берлинское и фронтовое (П. П. №09657)**. Но в этом случае будет проведена дополнительная работа по проверке реквизитов изданий.

В основной список базы были внесены газеты “*За новую Россию*”, выходившая вначале в Верхне-Баканском*, а затем в Симферополе, и “*Казачий клинок*” (Симферополь). Они в архивах Украины пока не найдены. Газета “*Казачий клинок*” (*Еженедельная газета для казаков Дона, Кубани, Терека и Горцев Кавказа. Адрес: полевая почта № 2738, изд. Л.Н.Польский и эсаул Земцов. С марта 1943 до конца 1944*)⁵ первоначально называлась “*Кубанец*” (с №1(12)). Поскольку под таким названием газета выходила предположительно в Новороссийске⁶ и распространялась специально на Кубанском передовом укреплении, в базу название “*Кубанец*” не вносится. Данное издание попадает в базу данных под названием “*Казачий клинок*”, так как именно под таким заголовком газета некоторое время печаталась в Симферополе и распространялась по всей Украине.

М. Шатов.

В 1961 г в Нью-Йорке М.В. Шатовым издана “*Библиография освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941 – 1945гг)*”. Библиография была составлена на

основе архива Русской освободительной армии, хранящегося в Колумбийском университете. Раздел *“Газеты и журналы для населения оккупированных территорий”* включает 209 изданий (№2169 – 2378), вышедших на оккупированной территории СССР, а также в Берлине на языках народов СССР⁷. Среди них 66, удовлетворяющих требованиям нашей базы. После обработки в базу были включены газета *“Неделя”* (Одесса), научно-литературный журнал *“Полтава”*, *“Сигнал”* (Берлин, 1941 – 1945), *“Український державник; Календар-альманах”*, (Берлин, 1942 – 1944), а также приложение к *“Штюрмеру”* *“Жидоед”* под ред. Маркова (издававшаяся за пределами Украины, это газета, тем не менее, имеет прямое отношение к теме исследования).

Под знаком вопроса были внесены *“Український хлібороб”* (Киев, 1943) и *“Восход”* (Белгород). Первый вопрос связан с наличием в нашей базе двух изданий *“Український хлібороб”* (Ровно и Умань). Киевского пока не обнаружено, требуется дополнительная проверка.

Газета *“Восход”* также не обнаружена пока в архивах, а следовательно, невозможно точно установить, какой именно Белгород имеется в виду (Белгород-Днестровский или Белгород на территории России). Также под знаком вопроса введена в базу газета *“Плуг и меч”* (1943 – 1944), поскольку пока неизвестно, кем и где она издавалась.

Во второй список попала и газета *“На страже Родины: Газета народной стражи и отрядов самообороны”*, под ред. М. Октана (г. Орел). Дело в том, что в случае благоприятного для нацистов развития событий, Орловская область, в значительной мере заселенная украинцами, должна была войти в генеральный округ *“Харьков”* Рейхскомиссариата Украина⁸. Пресса, издаваемая в этом регионе, была вполне доступна украинскому населению. В нашей базе уже была орловская газета *“Речь”*, которую также редактировал дипломированный инженер Михаил Окταν. В трех хранящихся в НБУ им. Вернадского экземплярах было обнаружено 4 статьи, затрагивающие еврейскую тему. Одна из них, с красноречивым названием *“И здесь жиды”*, была полностью посвящена этой теме. Поэтому *“На страже Родины”* также включили в круг рассматриваемых изданий.

Кроме того, вошли в базу газета “Ана-Юрт” (“Родина-мать”, крымскотатарский язык, Севастополь) и ряд изданий на немецком языке. Во всех случаях ссылки в базе – “М. Шатов”.

В следующем разделе библиографии исследователь дал перечень 70-ти периодических изданий добровольческих воинских частей (№№2379 – 2449). Из этого списка в базу были включены только 8 изданий, выявленные ранее в архивах Украины: “Боевой путь”, “Боец РОА”, “Голос правды”, “Доброволец”, “Заря”, “Казачий вестник”, “Фронтовой листок” и “Украинский доброволец”. Для внесения остальных наименований из списка М. Шатова, необходимо убедиться либо в наличии соответствующих воинских формирований в период оккупации на территории Украины, либо в наличии украинских солдат в этих формированиях. Без дополнительных исследований издания в базу вводиться не будут.

К сожалению, данные коллекции фрагментарны, поэтому пока удалось заполнить далеко не все реквизиты. Для иллюстрации представим несколько изданий, обработанных в 2000 году в рамках вышеописанного проекта. Информация вводилась на языке оригинала.

Боевой путь

Еженедельная красноармейская газета

Вид видання: газета Flugblattzeitung (III) russ

Місто видання:

Регіон розповсюдження:

Видавець:

Головний редактор:

Мова видання: русск.

Хронологичні рамки:

Хронологичні рамки

(виявлених номерів): 1942 – июнь 1943г

Періодичність видання: 1 раз в неделю

Кількість номерів:

Кількість сторінок: 4 стр.

Формат: 15 см × 29 см

Наявність ілюстрацій: Фотографії, карикатури, рисунки.

Тираж:

Друкарня:

Ціна:

Втрачені (не виявлені)

номери:

Виявлені номери: № 1 - без номера (видимо 1942г), № 5, 7
1943 г № 57, 58, 59

Місце зберігання: г. Киев, ЦНБ им. Вернадского

Примітки: № 8 август 1943г, отдельный выпуск – ИЛЛЮ-
СТРИРОВАННЫЙ БОЕВОЙ ПУТЬ

формат 15см × 22см

Добровolec

еженедельная газета войск освободительного движения

Вид видання: Газета

Місто видання: Russische Zeitung "Dobrovolez", Feldpost № 28
– 264 (в 1943г адрес редакции Russische Zeitung "Dobrovolez",
Ausgabe A.F.P. 38716)

№10 от 05.03.44 - Рига, ул. Рихарда Вагнера, 59.

Регіон розповсюдження: фронт

Видавець: Russische Zeitung "Dobrovolez"

Головний редактор: Ген.-майор Г.Н. Жиленков (в 1943 г. Зам.
отв. ред. Майор П.Федоров №10, от 5.03.44 – гл. ред. Владимир
Мухин)

Мова видання: русск.

Хронологичні рамки: 1943, 1944

Хронологичні рамки: 14.02.1943 – 12.03.1944

(виявлених номерів):

Періодичність видання: 1 раз в неделю

Кількість номерів: 89?

Кількість сторінок: 4 страницы

Формат: 30 см X 41 см

Наявність ілюстрацій: Фотографии, рисунки, каррикатуры

Тираж:

Друкарня:

Ціна:

Втрачені (не виявлені) номери:

*Виявлені номери: 1943 р. – №5, 12, 23, 55, 62, 63
1944 р. – № 69(1), 70, 74, 76, 77 и №№87(19) и 57(10) (две
разные газеты от 10 марта 1944года), №88, 89
Місце зберігання: г. Киев, ЦНБ ім. Вернадського
Примітки:*

И. Чайковский, М. Кравчук

В 1966 году Илья Чайковский опубликовал библиографию “Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941 – 1944”⁹, включающую 220 изданий. С 1974 по 1980 г. М. Кравчук редактирует и дополняет этот список вначале до 285, а затем до 307 наименований¹⁰. Этот перечень охватывает все страны Европы, в которых издавалась украиноязычная пресса. Включены также издания подпольной прессы УПА и других украинских формирований, выходившие в период немецкой оккупации и в первые годы после Второй мировой войны.

Работа с этой библиографией дала нам ряд новых наименований, не найденных пока в архивах. В этом случае в графе “место хранения” обозначены ссылки “Чайковский-Кравчук”. Впрочем, иногда такие ссылки будут и в случае фрагментарного наличия некоторых изданий в украинских архивах. Это означает что важные реквизиты, которые сложно было установить на основании фрагментов найденных коллекций, взяты из библиографии Чайковского.

В основной список базы включили:

- Газету “Вільна Україна” (Тетієв, Київська обл.). До этого в перечне были две газеты “Вільна Україна”, издававшиеся в Богуславе и Днепропетровске.
- Журнал “Світанок”, (Черниця^ж, б. Миколаєва), Рільничий ліцей. Журнал учнів ліцею.
- Литературная Неделя, Ужгород

А также ряд зарубежных изданий:

- Ілюстровані вісті, Краків,
- Інформаційний бюлетень Українського національного комітету, Краків.
- Техник. Часопис технічного знання, Ред. Степан Росоха,
- Технично-господарський вісник. Часопис українських інжене-

рів, техніків й економістів, Ред. П. Герасименко, Друк. Протекторату Ч. і М., Прага

• *Українська школа, Краков (у нас была только Коломыя), Ред. Иван Тесля, Петро Ісаєв*

• *Український літопис, Вид. Українське Інформаційне бюро для Фінляндії і Скандинавії, ред. Б. Кентржинський, Хельсинки*

• *Молоде перо, Ярослав, 1941*

• *“Нація в поході. Орган української державницької думки”, Берлин*

В раздел “Украинская подпольная пресса” поместили издание “*Повстанець. Видання Української Повстанської Армії*” (Друк УПА).

Открыли раздел “*Советская подпольная пресса*” и внесли туда “*Новини дня*”. Коммунистический подпольный бюллетень, который издавала в Галичине “*Народная гвардия*”.

Уточнили реквизиты журнала “*Вечірня година*” (редакторы, места издательства, типографии) и “*Вісті*” (Еженедельник для украинских работников из Генерал-Губернаторства). Значительно расширились хронологические рамки многих изданий. Впрочем, иногда и найденные в украинских архивах экземпляры расширяют хронологию издания библиографии. Например, “*Донецька газета*” – указан 1943 г. (42 номера), а в архиве – найдены газеты с 1941 по 1943 гг.

Порой реквизиты газет, найденных в архивах, не совпадают с обозначенными в библиографиях. Например, у Чайковского “*За Україну. Газета для українських військовиків*”, 1943 г., Берлин. В НБУ им. В. Вернадского хранится газета “*За Україну. Орган Українських збройних сил*” (издавалась 2 раза в неделю под редакцией И. Когоровича в 1945 г., место издания и издательство – Feldpost № 01404, Prop.-Fremdsprachendruckerei). Поскольку пока не удалось доказать преемственности этих изданий, мы внесли в базу оба варианта.

Включены в базу “*БАТАВА. Журнал національного традиціоналізму*”, под ред. Дмитрия Донцова (Бухарест, 1940) и “*Нова рада*” (Черновцы), хотя выходили они в 1940 г. и формально не соответствуют рассматриваемым хронологическим рамкам. Однако, по-

зиция Донцова и настроения в Буковине после начала II мировой войны, отраженные на страницах этих изданий, могут оказаться небезинтересными.

М. Кравчук

Из 12 наименований, которыми М. Кравчук дополнил библиографию Чайковского, 9 пополнили и нашу базу. Киевские газеты “*Бюллетень Вукоспілки*” и “*Вісті Київської міської управи*”, зарубежные издания “*Вісник. Офіціоз Апостольської Візитатури у Веліконімецьчині*”, Берлін; “*Вісник Українського Центрального Комітету*”, Краков; “*Пробосм. Місячник культури, політики, суспільно-громадського життя, мистецтва*”, Прага; а также 4 подпольных издания: “*Вісті. Огляд воєнно-політичних подій, Підпільне видання Реф. Юнацтва ОУН*”; “*Вісті Української Інформаційної служби*”; “*Самостійник*” и “*Юнак. Видання Краєвої Екзекутиви ОУН*”. В базе они помещены со ссылкой “М. Кравчук”.

М. Мартынюк

В списке – 14 изданий¹¹, дополняющих библиографию Чайковского-Кравчука. 12 из них ранее не упоминались, и мы включили их в базу. В реквизитах журнала “*Вояцька слава*” уточнили редактора и место издания, с уже имеющимся в базе изданием “*Рідна Земля*” возникли серьезные расхождения почти по всем параметрам. У Мартынюка:

“Рідна Земля” – щоденник. Львів. Черв.-серп. 1944. Ред. Осип Бондарович. Форм. фоліо по 2 стор. Наклад 100.000 прим.”

Обработка коллекции НБУ им. Вернадского дала следующую картину:

Рідна земля

Український популярний тижневик

Вид видання: Газета

Місто видання: Львів, ул. Сокола 4, ред. Ул. Зіморовича, 15

Регіон розповсюдження: Дистрикт Галичина

Видавець: Українське Видавництво часописів і журналів для

Дистрикту

Галичина

Головний редактор: Отв. ред. Осип Бондарович

Мова видання: український

Хронологічні рамки: 1941, 1942, 1943, 1944

Хронологічні рамки: 19.10.1941- 16.07.1944

(виявлених номерів):

Періодичність видання: 1 раз в тиждень (воскресенье)

Кількість номерів: 146 ?

Кількість сторінок: 8 сторінок

Формат: 38 см × 41 см

Наявність ілюстрацій: фотограф., рисунки, карикатури

Тираж:

Друкарня:

Ціна: 30 грош.

Втрачені (не виявлені) номери:

Виявлені номери: 1941 г. – № 2-7, 10-12

1942 г. – № 14(2), 16-18, 31, 36, 47, 53, 54, 63, 64

1943 г. – № 65(1-2 вместе), 66-67(вместе), 68-73, 76, 78-81, 84-91, 93-100, 102, 104-109, 111-117

1944 г. – № 118(1)-130, 132-134, 136-146

Итак, другие временные рамки, разное количество страниц, периодичность и т.д. Но один редактор и одно место издания. Конечно, есть вероятность, что Осип Бондарович два месяца в 1944 году выпускал сотысячным тиражом 2–страничное фоліо под тем же названием, что и газету... Однако, без дополнительного исследования второе наименование в базу вносится не будет.

И. Мальчевский

В 1985 году в Нью-Йорке, а в 1993 году и в Киеве была издана книга “*На зов Києва*”¹². В статье “*Українська преса під німецькою окупацією*” Иван Мальчевский представляет список из 140 наименований. Это украиноязычная пресса, выходящая под контролем нацистской администрации на территории Рейсхкомисариата Украина и в зоне военной администрации. Мальчевский сразу оговаривает неполноту представленной библиографии, там отсутствует целый ряд обнаруженных нами изданий, однако 16 встречающихся в более ранних списках и не найденных в архивах изданий внесены в базу (со ссылками “*І. Мальчевський*”).

- “*Близницькі Вісті*” – Близнюкі (у Мальчевського “Близнеці”), Харьковская область;
- “*Наше слово*” выходила в Берестье (Брест), (Рейхскомиссариат Украина);
- “*Українські вісті*” Гарбузинка (Миколаївська обл., в 1946 – Арбузинка) и Голта (Херсонська обл.), (в базе есть не упомянутые у Мальчевского “Українські вісті“ в городах Сокаль и Кировоград).
- “*Український голос*” Єлисаветград (Кіровоград) и др.

Остается открытым вопрос с газетой “*Бобринські Вісті*” (Бобринец). В НДБ ЦДАУ хранятся 46 номеров газеты “Бобринецкий голос” за 1942 – 1943 гг. (Бобринец, Николаевская обл.), редакторы в разное время – М. Толмачев, М. Щербина, Л. Щербань; тираж от 3100 до 4800 экз. Газеты же “*Бобринські Вісті*” пока не обнаружено. Аналогичный вариант с газетой “*Гайсинські вісті*”. Есть “*Гайсинська газета*”, экземпляры которой хранятся в различных архивах Украины (НБУВ, НДБ ЦДАУ, НДБ Державного архіву Вінницької області). Эти издания внесены в базу, однако в результате дополнительных исследований впоследствии могут быть исключены.

Б. Черняков

Наиболее полной из опубликованных на данный момент является библиография, составленная Б.И. Черняковым¹³. Она включает 399 издания на украинском и русском языках (в публикации – 400, но № 149 и 150 – одна и та же газета “*Костянтиноградщина*”, Костянтиноград, 1942 (январь). Ошибка вкралась потому, что во втором случае добавлен еще один источник поиска – диссертация Д. Титаренко. Еще 34 наименования – газеты на немецком, румынском, венгерском и др. языках. Всего в библиографии 433 наименования. География изданий широка. Сюда входит пресса, выходящая на территориях современной Украины; части Белоруссии, входившей тогда в Рейхкомиссариат Украина; в Германии и других европейских странах. Богатый справочный аппарат, тщательно выполненные топонимический и именной указатели делают эту работу неоценимой для заполнения и корректировки базы данных.

В результате работы с данной библиографией база пополнилась 63-мя наименованиями (прежде всего из тщательно проработан-

ных Б. Черняковым Львовского архива, отдела Карпатики Ужгородского университета, публикаций Ивлева и Юденкова, Горевалова и т.д.¹⁴. Был решен ряд вопросов, связанных с реквизитами тех или иных изданий, возник ряд новых вопросов (в случаях, когда реквизиты не совпадали).

Библиографию газет на иностранных языках, представленную Б. Черняковым, мы ввели в базу как контрольный список для дальнейшей работы.

Пресса отдельных регионов

Обширный материал для пополнения базы содержат работы, посвященные прессе отдельных регионов.

А. Трачук, М. Бойко, О. Литописец

В 1956 г. бывший редактор газеты *“Крем’янецький Вісник”* А. Трачук в статье *“Періодика на Волині в р.р. 1941 – 1944”*, опубликованной в 1956 г. в Виннипеге, презентует список из 33 изданий¹⁵. В 1970 г. появляется работа М. Бойко *“Бібліографія періодики Волині”*¹⁶, а затем рецензия О. Литописца, дополняющая ее еще несколькими изданиями.

Четыре раздела библиографии представляют интерес для базы данных: *“Українська преса за німецької влади”* (34 издания), *“Підпільні видання Української Повстанчої Армії (УПА)”* (8), *“Видання московських партизан на Волині”* (8) и *“Дещо з видань польських партизанів”* (2).

Первый раздел почти полностью совпадает с перечнем, представленным А. Трачуком. Бойко добавил сюда только одно издание – *“Нова доба”* (Бердичев). Этот список использовался для уточнения реквизитов.

Подпольные издания также не дали новых названий, а вот третий и четвертый списки стали основой для новых разделов в базе данных.

Ранее советская и польская партизанская пресса нами не рассматривались, однако для комплексного исследования они также могут представлять интерес при исследовании истории Холокоста на оккупированной территории Украины. Пока эти списки в статистику не включаются, т.к. их заполнение только начинается.

Рецензия О. Литописца¹⁷ в статье раздела “Рецензії і огляди” дополняет базу еще 2-мя изданиями: “Українська Православна церква” и “Молода Україна” (подпольное, ОУН-СД). В базе используется ссылка “О. Литописець”. Кроме того, возникла необходимость уточнения некоторых реквизитов (например, редактор в издании “Українка”, поскольку в обнаруженных в архивах номерах это Г. Рибак, а у О. Литописця – Роман Данилевич и т.д.).

Ф. Винокурова, Д. Титаренко, М. Тяглый

Материалы диссертаций Ф. Винокуровой и Д. Титаренко, а также разработки М. Тягло и О. Суровцева включают списки прессы, выходящей в различных регионах Украины. Работа со списком Д. Титаренко¹⁸ по восточным областям Украины позволила внести 19 наименований, уточнить реквизиты, а также комплектность газет в Государственном архиве Донецкой области. Несколько крымских наименований появились благодаря исследованиям М. Тягло¹⁹. Работы Ф. Винокуровой дали возможность уточнить реквизиты изданий, комплектность оккупационной прессы в Государственном архиве Винницкой области, оказались полезными при работе с базой публикаций, позволили проследить пути появления газеты “Добровольческий вестник” в Винницком архиве: “надійшов на державне зберігання з Гайсина, де під час окупації містився штаб Кубанського козачого полку, що входив до складу РОА”²⁰.

Оккупационная пресса

Сама оккупационная пресса также является важным источником информации. Например, в основу библиографии Мальчевского легли списки, опубликованные в газете “Український вісник: орган Українського національного об’єднання” (Берлин), №№13 и 22 за 1943 год.

Информация об отдельных изданиях найдена, например, в газетах “Краківські вісті”, “Вільне слово” (Дрогобич); “Вечірній листок” (Кременчуг) и в некоторых других. Работа над прессой как источником будет закончена лишь после прочтения всех сохранившихся газет и журналов, хранящихся в различных украинских и зарубежных архивах.

Приведем несколько примеров публикаций, позволяющих уточнить существующие списки, откорректировать реквизиты, получить информацию для нового поиска:

Вечірній листок, Кременчук, № 37, 10.06.1942

Від Редакції

Поширення наших часописів причинитися до зросту української преси та до остаточної перемоги над большевизмом!

Вечірній листок, Кременчук, № 51, 6.07.1942.

С. 1.

З сьогоднішнім днем “В.л.” появлятимось з р\ттиждень, понеділок, середа та п’ятниця. Зате “Дніпрова хвиля” виходитиме тричі на тиждень, тобто: в вівторок, четвер та суботу.

Відродження, Тараша, № 85 (113), 23.07.1942.

С. 4.

Часопис для українців

З кінця червня виходить також часопис “Українець” призначений виключно для робітників з Рейскомісаріату України, що працюють у Німеччині, і пристосований до їх потреб.

Материалы НКВД–НКГБ–КГБ

Существует еще один малоисследованный источник. С середины 1940-х гг. газеты и журналы, выходившие на оккупированной территории, тщательно изучались в органах внутренних дел и государственной безопасности СССР. Результаты – анализ публикаций, составы редакций, дальнейшие судьбы авторов публикаций и прочие материалы, достойные научных монографий, – вылились лишь в материалы следственных дел и легли в основу обвинительных заключений.

Очевидно, что в “органах” не просто читали весь попавший в их руки массив печатных изданий, но и проработали, классифицировали, и, в значительной мере, способствовали сбору коллекций газет и журналов, выходивших на оккупированной территории. Эти документы еще ждут своих исследователей.

Состояние базы на данный момент

После обработки вышеназванных источников, база данных расширена до 623-х изданий (не считая советских и польских подпольных изданий на территории Украины). При этом возникли проблемы классификации.

Обрабатываемые библиографии составлялись по разным принципам. Одни авторы рассматривали только украиноязычную прессу, включая подпольные издания; другие анализировали легальные газеты, контролируемые оккупационными властями, включая в перечни и русскоязычную прессу; третьи вносили в списки прессу на других языках (немецком, крымско-татарском, румынском и т.д.), четвертые выделяли немецкую прессу в отдельный список, включая все остальные в основной. Аналогичные проблемы с географическими признаками (место издания), целевой аудиторией изданий (военные, гражданские, профессиональные, религиозные и проч.) и т.д. Как чрезмерное дробление на подразделы, так и включение различного рода изданий в общую таблицу будет вызывать сложности у пользователя базой.

II. На сегодняшний день база данных структурирована следующим образом:

1) Легальная пресса на украинском и русском языках, выходившие в границах современной территории Украины под контролем нацистской администрации;

2) Пресса, издававшаяся за пределами нынешних границ Украины, на территориях, входивших во время оккупации в Рейхскомиссариат Украина, Генерал-Губернаторство, в зоны военной администрации и т.д. (сюда попадали отдельные области Белоруссии, России, Польши и т.д.);

– пресса для украинцев, находящихся в Европе – эмигрантов, военнопленных, оstarбайтеров;

– газеты для воинских подразделений, воюющих на стороне Германии, в которые попадали жители Украины;

3) Украинская подпольная пресса;

4) Пресса на немецком, венгерском, румынском, крымско-татарском и др. языках, выходящая на территории Украины (кроме украинского и русского);

5) Советские подпольные издания.

Издания п. 1) содержат все легальные украинско- и русскоязычные издания, выходящие на землях, включенных сегодня в границы Украины. Это и те территории, которые до войны не входили в состав Украины (напр., Крым), и те, которые во время оккупации не принадлежали Рейхскомиссариату Украина (Галиция, Транснистрия, Закарпатье, Буковина).

О массиве 2) формально нельзя сказать “на территории Украины”, но исключить его из предмета исследования невозможно. Данная пресса издавалась на территориях, включенных нацистами в состав Рейхскомиссариата Украина (часть Брестской и Полесской территорий Белоруссии) и планируемых к передаче из зоны военной администрации (Белгородская, Курская, Орловская и Брянская области), а также в странах Европы и Америки, и была рассчитана либо на эмигрантов (а) или на военнопленных, либо на воюющих на неукраинских территориях украинцев (б).

а)

Вільне слово

Орган української національної ради Дрогобиччини

№ 2, 9.07.1941

Життя Українців на еміграції

(О. Мак, Дрогобичанин-емігрант)

Центром українського еміграційного життя стає “піастов груд” Краків, де зосередилось понад 6000 Українців на чолі з нашими провідниками з цілої Галичини.

...

Еміграція має і свою пресу. На Різдвяні свята 1940 р. вийшло в Кракові перше число українського часопису “Краківські вісті”, який тепер є щоденником. Журнали “Дорога”, “Ілюстровани вісті”, “Малі Друзі”, релігійні “Місіонар”, а тепер “Воскресення” зродилися на еміграції.

б) О планах организации работы с украинскими военнопленными можно получить представление из воспоминаний Б. Кентрижинского:

Від імені Організації Українських націоналістів я пропонував... створення окремого табору для українських військовополонених,

в якому вони могли б присвятитись, при допомозі національно-української літератури, студіям історії, ідеологічних питань, співові, спортів... Далі була висловлена пропозиція, щоб на дальшу мету був зорганізований для них також військовий вишкіл під проводом фінських інструкторів, щоб при сприятливих політичних умовах можна було створити з українських військовополонених національний легіон та вислати його на боротьбу проти большевиків на фронт. Далі моя організація пропонувала: видавання спеціальної газети для українських полонених... Розкидування українських летючок на тих відтинках фінського фронту, де воюють українці, а також у Ленінграді, де має бути багато десятків тисяч українських вояків...²¹

Сам Богдан Кентржинский редактировал газету “Українець у Финляндії. Часопис для полонених українців, б. Вояк Червоної армії”

Из планов, разработанных Кентржинским, была реализована лишь небольшая часть. Но все, что касается прессы, выполнялось в серьезном объеме не только в Хельсинки, но и в Берлине, Праге и других городах Европы. Из 104 изданий списка 2) были 28 специально предназначены для военнопленных и воинских подразделений. Например:

- *Нова доба. Ілюстрований тижневик. Часопис для полонених українців. Берлін 1941 – 1943;*
- *Україна: український табірний журнал, Вустав, біля Берліну, Ред. В.І. Жила, 1943 – 1944, 10-е число – 1000 прим.;*
- *За Україну Газета для українських військовиків, Берлін;*
- *Клич. Еженедельная газета для военнопленных, 1941, 1942;*
- *Мы добровольцы и наши немецкие товарищи, Полевая почта № 26087, 1944;*
- *Офицерский бюллетень РОА, 1943 – 1944;*
- *Доброволец, Добровольческий вестник (газета для вояків армії РОА під командуванням генерала А. Власова).*

В этих изданиях также нагнетаются антиеврейские настроения. Например, в одном номере газеты “Голос правды” в трех публикациях присутствует еврейская тема. Одна из статей называется: “Жидовский план не удался”... Данные публикации разжигали ненависть к евреям у вооруженной, официально воюющей части населения, что влекло за собой кровавые последствия.

Список 3) для изучения истории Холокоста – также массив очень важный. В данное время библиография находится в процессе обработки. Включаются туда газеты следующего типа:

За Українську державу

Вид видання: Газета

Місто видання:

Регіон розповсюдження: Подпольная газета (под заголовком – надпись: “Не ніц її, передавай

із рук в руки, із хати в хату”)

Видавець: Організація українських націоналістів

Головний редактор:

Мова видання: український

Хронологічні рамки: 1944-1945

Хронологічні рамки 1.05.1944- березень 1945

(виявлених номерів):

Періодичність видання: немає

Кількість номерів: 8 ?

Кількість сторінок: 14, 4, 6, 12.

Формат: 21 см × 29 см, с № 3 26 см × 35 см и др.

Наявність ілюстрацій:

Тираж:

Друкарня: Друкарня ОУН імені Дмитра Мирона; Друкарня ОУН ім. Євгена

Легенди.

Ціна:

Втрачені (не виявлені) № 2

номери:

Виявлені номери: 1944 г. № 1, 3 (три різних видання під № 3), 4, 5, 6, 7–8

Місце зберігання: м. Київ, НБУ ім. В. Вернадського

Примітки:

Издания п. 5) полностью подходят под предмет исследования, но вынесены в отдельную таблицу для исследователей, работающих с прессой на немецком, крымскотатарском, румынском, венгерском и др. языках.

Вопрос о советских подпольных изданиях б) пока остается открытым. Хотя в будущем они, естественно, будут включены в сферу рассмотрения.

В этой относительно четкой структуре также возникают методологические трудности. Например, когда издания начинали или заканчивали свое существование за границами Украины, но хотя бы какое-то время выходили в Украине, мы включали их в основную базу (список № 1) с указанием других мест издания. Для примера можно привести газеты “*Вісник Українського центрального комітету*”, “*Воскресення*” или журнал “*Дорога*”, которые издавались попеременно в Кракове и во Львове.

При анализе и сравнении существующих библиографий также возникают проблемы. Например, О. Литопищак среди подпольных изданий называет “*Вісті (для селян)*”, указывая год начала издания 1943. В Ровно, под ред. Г. Стефюка, затем А. Містечко, выходила газета “*Вісті для українських селян*” (1942 – 1943), которая внесена у нас в основную базу, как издание, не относящееся к подпольным (оно официально печаталось в областной типографии г. Ровно). Теперь требуется установить, было ли еще одно издание (действительно подпольное), либо это ошибка у О. Литопищака.

Несколько комментариев по поводу заполнения базы

Часто реквизиты – форматы, тиражи, количество страниц, редакторы, а иногда даже и язык издания – менялись с течением времени. Например, “*Відродження. Український часопис міста й села*” (1941 – 1942, Миргород, Полтавська обл. отв. ред. М. Воскобойник) – периодичность – от 2 до 5 номеров в неделю, тираж от 3500 до 8000 экземпляров. К сожалению, эти изменения не всегда удастся отследить. Строки таблицы заполнены без пробелов лишь в случаях, когда в архивных коллекциях были найдены полные подборки того или иного издания и при этом в течение всего периода издания были указаны все необходимые данные. В этой ситуации в базу вносились даты и номера газет, в которых происходили изменения. Когда подборки были неполными, а особенно в случае наличия всего лишь нескольких номеров, оставались белые пятна, которые, возможно, будут ликвидированы в ходе дальнейших исследований.

Хронологические рамки, указанные в базе, не всегда отражают фактические периоды публикаций. Часто они лишь соответствуют датам издания, найденного в архивах. В случаях, когда найден первый и (или) последний номер (как, например, в газете “Украинское слово”), в базе указана точная дата (число, месяц, год) издания.

Аналогичная работа проводилась и с остальными реквизитами.

Иногда работа в архивах позволяла уточнить или исправить опубликованную ранее информацию. Например: в библиографии А. Трачука указано, что газета “*Заславський Вісник*” (Заслав, ныне Изяслав, Ровенська обл.), выходила с 19 марта 1942 г., однако в архиве Хмельницкой области обнаружены номера, начиная с 25 декабря 1941 г. (до 02.1942). В диссертации Ф. Винокуровой указано, что И. Смерека работал редактором газеты “*Вінницькі вісті*” с марта 1942 г., а при анализе подборки выяснилось, что он приступил к своим обязанностям уже в январе 1942 г., и т.д. В других случаях возникают новые вопросы, требующие дополнительных исследований. Как, например, с газетой “*Заславські вісті*”, которая есть в списке у Мальчевского, однако не обнаружена в архивах. Необходимо разобраться, было ли такое издание, или Мальчевский имел в виду “*Заславський вісник*”. Те же проблемы пока с газетами “*Сокальські вісті*” и “*Кролевецькі вісті*”. Суть проблемы с обнаруженными фрагментарными изданиями можно проиллюстрировать на примере газеты “*Станіславівське слово*”.

В НБУ им. В. Вернадского хранится подшивка, анализ которой позволил заполнить реквизиты следующим образом.

Станіславівське слово

Український популярний тижневик для Станіславівщини, Калущини і Коломийщини.

Вид видання: Газета

Місто видання: Станіслав

Регіон розповсюдження: Станіславщина, Калущина, Коломийщина.

Видавець: Українське видавництво для Дистрикту Галичини. Львів,

Факельштрассе 4 (ред. і адміністрація)

Головний редактор: Осип Бондарович

Мова видання: українська

Хронологичні рамки: 1941, 1942

Хронологичні рамки 16.08.1942 – 15.11.42

(виявлених номерів):

Періодичність видання: 1 раз на тиждень

Кількість номерів: 46?

Кількість сторінок: 4 стор

Формат: 30 см × 40 см

Наявність ілюстрацій: фотографії, карти, малюнки

Тираж:

Друкарня:

Ціна: 30 грошів

Втрачені (не виявлені)

номери:

Виявлені номери: 1942 г.– № 33(3), 34(4), 36(6), 38(8), 39(9), 41 – (11), 42 – (12), 46

Місце зберігання: г. Київ, ЦНБ ім. Вернадського

Примітки:

Ход рассуждений был следующий: при периодичности 1 раз в неделю к августу 1942 года могло быть выпущено 28 – 30 номеров (4 номера) × 7 месяцев) = 28 (+2) номеров. Поэтому августовский № 33 (3) позволил предположить, что три номера газеты вышли уже в 1941 году и ввести в реквизиты 1941-й год издания. Хотя нас уже тогда смутила странная запись 33 (3), тогда как надо было бы 30 (33) – тридцатый номер в 1942 году и 33-й от момента издания.

У Чайковского²²:

213. Станіславівське слово, Станіславів, 1942 – 1944. Відповідальний редактор – Дмитро Греголінський. Українське вид-во часописів і журналів для дистрикту Галичина у Львові. Редакція в Станіславові, фоліо по 4 сторінки, тричі в тиждень. Від червня 1942 р. До кінця. Відповідальний редактор – Антін Княжинський. Це продовження “Українського слова”, яке було заборонене на 37 числі 1942 р.

Теперь очевидно, что газета под таким названием действительно выходит с июля 1942 (№ 3), но авторы сохранили нумерацию от начала выхода газеты “Українське слово”. После таких

рассуждений хронологические рамки были изменены, год 1941-й изменен на 1942-й. Смена редакторов – обычное явление, оно не может стать основанием для принятия решения о включении второго издания с таким же названием. Поэтому в базу была включена одна газета “Станиславівське слово” (Станислав). Однако затем в Государственном архиве Ивано-Франковской области была обнаружена газета “Станиславівське слово”, издаваемая во Львове, а не в Станиславе. И вновь надо провести тщательные исследования, чтобы разобраться, одно ли это издание, или в какой-то период они выходили параллельно. На данном этапе в базу внесены “Станиславівське слово” (Станислав) и “Станиславівське слово” (Львов).

Данный пространственный комментарий позволяет, во-первых, объяснить механизм заполнения базы, а во-вторых, показать, что около 10 изданий могут быть исключены из базы в результате дополнительных исследований.

Текущее состояние базы

В результате проведенной работы составлена предварительная база данных, которая будет размещена на сайте Украинского центра изучения истории Холокоста. В данный момент она включает 627 изданий, из которых 557 входят в первые два списка – это легальные издания на украинском и русском языках, выходившие в границах современной территории Украины под контролем местной администрации (453 наименования), а также издания, издававшиеся за пределами нынешних границ Украины на украинском (иногда на русском) языках, для населения Украины, оказавшегося за пределами страны (104 наименования). Это на 158 изданий больше, чем в библиографии, составленной Б.И. Черняковым в 2005 г.

Работа над списками подпольных украинских, подпольных советских изданий, а также газет на иностранных языках, не являлась предметом рассмотрения, поэтому пока в базе лишь фрагментарные списки, взятые из названных выше библиографий (всего 40 изданий). Работа по их расширению будет проводиться на следующих этапах исследования.

Список газет составлен на языках оригинала, реквизиты – на украинском языке, все области даны в современном звучании, в скобках приведены названия областей в период издания газеты.

Процент заполнения реквизитов неоднороден. Наилучшее заполнение графы – “язык издания” (100%), “место издания” (99%), “хронологические рамки” (99%), “места хранения” (99%), “редактор” (около 50%), “формат издания” (22% – 137 газет). Наименьший процент заполнения – тиражи, которые чаще всего не указываются. Пока из общего списка тираж указан всего в 25-ти газетах (4%).

База данных продолжает корректироваться и пополняться. Сотрудники Центра с благодарностью примут все замечания, дополнения, исправления от коллег, работающих над данной темой.

Структура, заполнение и анализ базы данных публикаций, отражающих тему Холокоста и являвшихся составляющими анти-семитской пропаганды, являются темой отдельного доклада.

* Территория Украины в современных границах.

** Принципы включения таких изданий в базу данных будут изложены в п. II.

* Так в названии.

** П.П. – полевая почта.

* Ныне – Верхне-Баканский поселковый округ, входящий в черту города Новороссийска

* Черница – нас. пункт в Николаевском районе, с 1940 г. Дрогобычская обл., с 1966 г. – Львовская обл.

¹ *Альтман И.А.* Жертвы ненависти. – М. 2002. – С. 40–57.

² *Смилянская Ю.* Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода // Материалы конференции “Катастрофа европейского еврейства в период II мировой войны”. – Киев, 1999; “Украинское слово” – “Новое украинское слово” - история одной редакции // Материалы Второго Интернационального симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия”. – М., 1999.

³ Выражаю благодарность историку Карелу Беркхофу за присланные статьи и библиографии, посвященные оккупационной прессе и опубликованные в разные годы украинскими и зарубежными исследователями. Данные материалы помогли проделать важный этап работы и будут полезны при дальнейших исследованиях.

⁴ *Dallin A., Latour C.F.* The German occupation of the USSR in World War II. – New York, 1955.

⁵ *Шатов М.В.* Библиография освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941 – 1945 гг.) – Нью Йорк, 1961. – С. 194.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – С. 174–199.

⁸ *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні. 1941 – 1945. Джерела досліджень. Бібліографія. – К. 2005. – С. 6.

⁹ *Чайковский И.* Українські періодичні видання за німецької окупації, 1939-1945 // Гомон України, ч. 7, 16.07.1966; Українська книга, бібліографії та книгозбиральництво. – Т. IV, №. 4. – Філадельфія, 1974. – С. 132–136.

¹⁰ *Чайковський И.*, ред. й доп. *Кравчука М.* Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941 – 1944 // Українська книга, бібліографії та книгозбиральництво. – Т. V, № 1–2. – Філадельфія, 1975. – С. 46–48; Т. V, № 3-4. – Філадельфія, 1975. – С. 80–88; Т. X, № 1. – Філадельфія, 1980. – С. 20.

¹¹ *Мартинюк М.* Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1945 (доповнення) // Українська книга, бібліографії та книгозбиральництво. – Т. XII, № 3–4. – Філадельфія, 1982. – С. 76–77.

¹² *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією // Назов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів / Ред. Кость Мельник, Олег Лашченко, Василь Верига. – К., 1993. – С. 323–329.

¹³ *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні. 1941 – 1944. – К., 2005.

¹⁴ *Ивлев И.А., Юденков А.Ф.* Оружием контрпропаганды: Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР, 1941 – 1944 гг. – М., 1988. – С. 262–278; *Горевалов С.І.* Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях. – Львів, 1997.

¹⁵ *Трачук А.* Періодика на Волині в р.р. 1941 – 1944 // Летопись Волині. – Вінніпег, 1956. – Т. 3. – С. 100-101.

¹⁶ *Войко М.* Bibliography of the periodika of Volhynia. – Bloomington, Indiana, 1970.

¹⁷ *Літописець О.* Волинська періодика // Праці Осередку Бібліографії Волині. – Ч. 3. – Блумінгтон, 1970. – С. 18–20.

¹⁸ *Титаренко Д.М.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941 – 1943 рр.): Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Донецьк, 2002.

¹⁹ *Тяглый М.И.* Антисемитская доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5.

²⁰ *Винокурова Ф.А.* Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр.: Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2003.

(Див. гл. 2.3.: Обласна окупаційна преса як джерело вивчення ідеології і практики геноциду).

²¹ *Кентржинский Б.* На скандинавському секторі ОУН в Другій світовій війні // *На зов Києва.* – С. 403.

²² *Чайковський И.,* ред. й доп. *Кравчука М.* Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941 – 1944 // *Українська книга, бібліографії та книгозбиральництво.* – Т. 5, № 3–4. – Філадельфія, 1975 – С. 84.

II. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРОПАГАНДИ ОКУПАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З МІЖНАЦІОНАЛЬНИМИ ВІДНОСИНАМИ І "ЄВРЕЙСЬКИМ ПИТАННЯМ" НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Борис Черняков

ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА: РОЗБУДОВА І ФУНКЦІОНУВАННЯ (1941–1943 РР.)

Райхскомісаріат Україна був територіально-адміністративним утворенням часів окупації України в ході Другої світової війни. Його межі не збігалися з тодішніми державними кордонами України. Напередодні нападу на СРСР майбутній керівник імперського міністерства у справах окупованих східних територій А. Розенберг (уповноваженим фюрера у цій галузі він був з 20 квітня 1941 р.) так формулював перед підлеглими найближчі плани щодо України: "Українські кордони охоплюють власне Україну, включаючи області Курська, Воронежа, Тамбова, Саратова. Впродовж кількох років я доручив виготовляти своїй установі етнографічні карти для всього Сходу. Ми приблизно встановили, як проходять етнографічні межі. Чорноземна область, що є найродючішою областю Росії, може дуже спокійно бути віднесеною до уряду України, однак це не є остаточним вирішенням питання. Україну буде поділено на 8 генеральних комісаріатів з 24 головними комісаріатами. Вона займе площу в 1,1 млн. кв. км з населенням в 59,5 млн. осіб"¹.

Уже 25 червня 1941 р., коли захоплення великих територій стало здійснюватися, А. Гітлер закріпив усю повноту влади на окупованих територіях за командувачами військ вермахту і встановив основи їх відносин з райхскомісарами як суб'єктами цивільного управління². Водночас відбувалося створення нового адміністративно-територіального устрою від Балтики до Чорного моря. 1 серпня 1941 р. розпочалася передача військовими органами окупованої території України цивільній адміністрації Райху³, підконтрольній імперському міністерству у справах окупованих

східних територій, офіційна діяльність якого розпочалася лише 17 липня 1941 р.⁴ Із Східної Галичини утворили п'ятий дистрикт – дистрикт Галичина у складі Генерал-Губернаторства.

20 серпня утворення Райхскомісаріату Україна було закріплене декретом райхсканцлера⁵. 1 вересня до Райхскомісаріату Україна передані райони Кам'янець-Подільського і південні частини Брестської і Поліської областей Білорусі.

Імперські апетити Румунії задовольнялися утворенням губернаторства Бессарабія з центром у м. Кишинів, куди увійшла територія Ізмаїльської області, і губернаторства Буковина з центром у м. Чернівці. Губернаторство Трансністрія було передане Німеччиною під протекторат Румунії і включало, крім районів Молдавії, Одеську область, південну частину Вінницької та західну частину Миколаївської областей. Центром Трансністрії з 19 серпня по 17 жовтня 1941 р. був Тирасполь, а згодом – Одеса⁶.

20 жовтня 1941 р. до Райхскомісаріату Україна передані райони Вінниці, Первомайська, Черкас, Києва, Житомира. 15 листопада додатково всю територію на захід від Дніпра – райони Миколаєва, Херсона, Нікополя, Дніпропетровська⁷. Останнім з відомих нам приєднанням територій була акція 1 вересня 1942 р., коли в Кременчуці вермахт передав під керівництво Райхскомісаріату Україна решту Київської і всю Полтавську області; до Дніпропетровського генерального округу прилучили Запорізьку область, а також приєднали до генерального округу “Таврія” східні від Дніпра райони в Миколаївській області і райони Нижні Сірогози, Веселе, Мелітополь, Ново-Василівка, Приозівське, південь Запорізької області⁸.

Таким чином, на початок лютого 1943 р. до складу Райхскомісаріату Україна входило шість генеральних округів: Волинь/Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Таврія. Крим входив до РКУ лише формально, оскільки військова адміністрація своїх повноважень цивільній остаточно не передавала. До того ж верхівка Райху виношувала плани приєднання Криму безпосередньо до Німеччини⁹, мотивуючи це своїми “історичними правами” на землі прадавніх готських племен. Загальна територія РКУ на січень – лютий 1943 р. становила 339 275 кв. км, а населення – 16 910 тис. осіб¹⁰. Райхскомісаром України з листопада 1941 р. був призначений гауляйтер (обласний керівник нацистської партії)

і обер-президент Східної Пруссії Е. Кох з тимчасовим місцеперебуванням у Рівному.

Під військовою адміністрацією залишалися території близьких до фронту Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької), Ворошиловградської (Луганської) областей. Територія РКУ межувала із прифронтною смугою і, оскільки цивільної влади на рівні райхскомісаріатів для суміжних з Україною російських областей також не створювалося, саме видавці РКУ поширювали свою діяльність аж до Курська, Ростова-на-Дону і навіть Сталінграда, беручи на себе пресове обслуговування паралельно зі структурами вермахту також і цієї прифронтної території.

Яке ж місце у воєнно-стратегічних замірах і політико-адміністративній практиці завойовників належало українській пресі?

Видання преси було одним з напрямів “активної пропаганди”, яка покладалася на спецпідрозділи, додані до кожної з груп армій вторгнення (“Північ”, “Центр”, “Південь”) – так званих відділів пропаганди. Відділи (по одному на групу армій) склалися з кількох рот пропаганди. Групу армій “Південь” обслуговував відділ/батальйон пропаганди “U” (“Propaganda-Abteilung U”), який поділявся на штаби від U1 до U6. Діяли також роти пропаганди (Propaganda Kompanien). Середня чисельність контингенту роти пропаганди становила 115 осіб. У залежності від ситуації на фронті відділи часто змінювали дислокацію своїх керівних ланок. Військовослужбовці діяли індивідуально або в складі компактних груп на великій віддалі від решти груп і командування. На ці пропагандистські підрозділи покладалася робота як у вермахті, так і психологічна обробка військ і населення противника¹¹. 1943 р. війська пропаганди як окрема складова вермахту нараховували 15 тис. особового складу.

Директивою начальника штабу верховного головнокомандування вермахту від 6 червня передбачалося безпосередньо перед початком бойових дій посилити роти пропаганди фахівцями-пропагандистами, офіцерами-цензорами з метою організувати перевірку преси на окупованій території. Наголошувалося, що “бажано продовжити випуск кількох важливих газет під німецькою цензурою. Це стосується в першу чергу України і Прибалтики. Цензуру слід організувати негайно. Її головне завдання – стежити за тим,

щоб текст звітів і коментарів жодним чином не шкодив інтересам Німеччини. Преса повинна бачити своє покликання в тому, щоб справляти на населення заспокійливий вплив, утримувати від будь-яких актів саботажу. Якщо можливості стежити за пресою не буде, то робота газет і журналів, а також інформаційних агентств має бути припинена”¹².

Через три тижні після вторгнення на вузькій нараді керівництва Райху ця проблема виникла знову: “На запитання райхсляйтера Розенберга фюрер відповів, що треба відродити газети, наприклад, і для України, щоб дістати можливість впливати на місцеве населення”¹³.

Таким чином, заходам з відновлення української преси, хто б їх не ініціював, на першому етапі окупації було забезпечено урядову підтримку. Суб’єктами газетно-видавничої діяльності в зоні бойових дій виступали насамперед підрозділи пропаганди вермахту, міські та польові комендатури, інколи навіть штаби військових частин, які спиралися на залежні від них місцеві цивільні управи як формальні органи місцевого самоврядування. У перші тижні окупації ініціаторами видання газет нерідко виступали діячі опору більшовизмові, члени похідних груп ОУН тощо. Еволюція ж суб’єктів видання періодики за вихідними і випускними даними творів друку і архівними джерелами досі ще не простежена українськими дослідниками і є перспективним напрямом журналістскознавчих досліджень вітчизняної преси 1941 – 1944 рр.

З передачею територій під цивільну адміністрацію РКУ розпочався процес уніфікації видань і щодо їх засновників і власників. У структурі центрального управління Райхскомісаріату Україна ці функції покладалися на політичне управління апарату РКУ, який діяв за приписами політичного відділу імперського міністерства у справах окупованих східних територій Розенберга. Політичне управління складалося з 14 відділів, в їх числі функціонував відділ загальної пропаганди, а в його структурі – підвідділи: пропаганди, радіо, преси, кіно, зарубіжних зв’язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ¹⁴.

Видавниче управління було засноване в структурі відомства райхскомісара 8 жовтня 1942 р. Його начальником був призначений Г. Горнауер, заступником Г. Шпотт¹⁵. Управління видавничою

діяльністю РКУ здійснювалося також і на основі приписів геббельсівського міністерства пропаганди. Ось зразок директив політуправління РКУ щодо преси: “Українські та інші газети, що видаються в райхскомісаріаті, – виключний засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи”¹⁶.

Якою була ця політика щодо місцевої преси, покажемо на прикладі зміни зовнішніх характеристик 17 видань, які були передані райхскомісарові від відділів батальйону пропаганди в процесі заміни військової адміністрації на цивільну 1 вересня 1942 р.¹⁷ З початком 1943 р. виявилось, що дві газети ліквідовані – кременчуцький “Вечірній листок” і яготинська “Рідна нива”. Третина газет змінила назви: “Українське життя” на “Бориспільські вісті”, “За краще життя” на “Хорольські вісті”, “Рідне слово” на “Лубенський вісник”, “Відродження” на “Миргородські вісті”, “Українське слово” на “Золотоніські вісті”. Замість газети “Останні вісті” (Переяслав) стали виходити “Переяславські вісті”.

Як бачимо, окупанти викорінювали вказівку на національну ознаку і оціночні характеристики патріотичного спрямування. Їх влаштовували лише топонімічні означення, які не нагадували читачам про належність до українства, а позначали місце видання лише територіально.

Ще більш виразною є політика зміни періодичності і накладів місцевих газет. Значно збільшено наклад лише газети “Мелітопольський край” (з 2,5 до 12 тис.), але за цього вона стала російськомовною. Край був бідний на періодику, тому періодичність і наклад бердянської газети “Світанок” залишили без змін (10 тис.), але в звіті за 1943 р. вона показана як російськомовна. Зросли наклад петриківської газети “Новий час” (з 1 до 5 тис.), “Бориспільських вістей” (з 1,5 до 5 тис.) без зміни періодичності.

Зменшено періодичність з триразового випуску на тиждень до тижневика і збільшено наклад “Хорольських вістей” (з 3,5 до 4,5 тис.) і “Гадяцької газети” (з 3,5 до 5 тис.). Зменшено періодичність без зміни накладів газет: “Азовський вестник” з дворазового на тижневик, “Нове Запорозжя” з триразового на тижневик, “Миргород-

ські вісті” з чотириразового на дворазовий, “Рідна нива” (Пирятин) з шестиразового на чотириразовий.

Зменшено і періодичність, і накладу таких видань:

“Дніпрова хвиля” (Кременчук) – з триразового на дворазовий, з 20 тис. до 10 тис.;

“Голос Полтавщини” – з шестиразового до триразового, з 50 тис. до 20 тис.;

“Лубенський вісник” – з чотириразового до дворазового, з 7 тис. до 5 тис.;

“Золотоніські вісті” – з триразового до дворазового, з 10 тис. до 6 тис.

У підсумку такої “оптимізації” 15 видань, що залишилися, мали тижневий наклад сумарно 251,5 тис. прим., в той час як на момент передачі періодики під цивільну адміністрацію райхскомісаріату він становив для 17 тоді названих газет 621 тис. прим. Скорочення, таким чином, за лічені місяці відбулося в 2,5 рази.

Встановлення належності видань саме до РКУ вимагає співвіднесення місця і часу їх випуску з динамікою прирощення території райхскомісаріату. До того ж під час адміністративного поділу території райхскомісаріату на генеральні округи окупанти мало зважали на попередній поділ – на радянські області. Стан видавничої діяльності і системи періодичних видань на території РКУ напередодні початку звільнення України зафіксував звіт керівника видавничої справи в райхскомісаріаті Ганса Горнауера¹⁸, виявлений нами не лише в формі дайджестованого перекладу воєнних часів¹⁹, але й у складі книжкової колекції Науково-допоміжної бібліотеки державних архівів України (м. Київ), яку її працівники умовно називають “бібліотекою Коха”.

Навіть побіжно порівнюючи списки періодичних видань, систематизовані згідно з генеральними округами, із сучасним адміністративно-територіальним поділом нашої держави та Республіки Білорусь, маємо дуже строкату картину. Так, щодо генеральної округи Волинь / Поділля в звіті подано дані про місця видання газет, які нині територіально належать: Вінницькій (1), Волинській (6), Рівненській (3), Тернопільській (1), Хмельницькій (9) областям України і Брестській (2) області Республіки Білорусь. По генеральній окрузі Житомир: Вінницькій (4), Житомирській (6)

областях України та Гомельській (1) області Республіки Білорусь. По генеральній окрузі Київ: м. Києву (2), Київській (9), Полтавській (9), Черкаській (7) областях. По генеральній окрузі Дніпропетровськ: Дніпропетровській (7), Запорізькій (3) областях. По генеральній окрузі Миколаїв: Кіровоградській (4), Миколаївській (3), Херсонській (1) областях. По генеральній окрузі Таврія: Запорізькій (1), Херсонській (2) областях.

Маємо розгорнуті відомості про стан поліграфічної бази і газетно-видавничу діяльність лише стосовно шести названих генеральних округ. Частина інформації щодо організації видавничої справи в Україні з повним збігом статистичних даних з'явилася в україномовній періодиці ще в червні, причому з посиланнями на ще більш ранні публікації на Сході України²⁰.

Для управління видавничою діяльністю в РКУ було розбудовано струнку систему підрозділів, які діяли на комерційних засадах. Головним з них стало “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю” в Луцьку (“Deutsche Verlags- und Druckereigeigesellschaft Ukraine m.b.H.” Luzk), засноване 19 листопада 1941 р. берлінською фірмою “Europa-Verlag G.m.b.H.” (“Видавництво “Європа”, G.m.b.H.”) і берлінським підприємцем Р. Шепке²¹. В пресі повідомлялося також, що такою фірмою є “Ост-Європа-Маркт” (“Східно-Європейське торгове товариство”)²². Директором компанії призначено Г. Горнауера. Це товариство опікувалося виданням насамперед німецькомовної періодики, в тому числі офіційних бюлетенів райхскомісара та генерал-комісарів, гуртовою книготоргівлею, мало в своїй структурі фотоагентство.

Для виконання низки інших завдань при “Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні” утворено ряд дочірніх підприємств з обмеженою відповідальністю, на які покладалася діяльність в окремих галузях.

Товариство “Преса України” (“Ukraine Presse” G.m.b.H.), Луцьк. Засноване 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні”. Директором також став Г. Горнауер. Юридичну адресу фірма мала в Берліні, місцем фактичного перебування – Луцьк. Товариство керувало всіма видавничими підприємствами та друкарнями в Райхскомісаріаті Україна, контролювало їх господарчу діяльність, забезпечувала

витратними матеріалами тощо. Приймання місцевих газетних друкарень і видавництв під керівництво “Преси України” відбулося впродовж першої половини 1942 р. При цьому фірма вдалася до “раціоналізації” на кшталт вже показаної на прикладі переданих до цивільної адміністрації 17 газет.

Товариство розповсюдження преси “Українія” (Pressevertrieb “Ukrainia” G.m.b.H.), Луцьк. Засноване в листопаді 1941 р. Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. З 1 липня 1942 р. часткові паї перейшли до “Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні”, берлінські і луцькі підприємці домовилися про розподіл праці в розповсюдженні німецькомовної періодики, включно з найважливішою окупаційною газетою на Сході “Deutsche Ukraine-Zeitung”. На початок 1943 р. відділ преси мав 32 власних пункти розповсюдження і забезпечував 11 фронтових книгарень, а в серпні 1943 р. мережа вже охоплювала 65 міст, в т.ч. 16 фронтових і 17 т.зв. “вокзальних книгарень”.

“Сільськогосподарське видавництво Україна” (Landwirtschaftlicher Verlag Ukraine G.m.b.H.), м. Луцьк. Засноване 6 серпня 1942 р. Голова товариства – керівник “Німецького видавничо-друкарського товариства” Г. Горнауер, господарський керівник – Лорц. У видавництві виходили україномовний і німецькомовний журнали для селян, ілюстрований селянський календар. Створено відділ бланкової продукції для потреб сільгоспвиробництва.

Товариство “Ужитковий друк України” (“Ukraine Gebrauchsdruck” G.m.b.H., Rowno), Рівне. Засноване 9 грудня 1942 р. для випуску образотворчої продукції, книжок, бланків, адміністративної документації, матеріалів для політичної пропаганди. В структурі цього видавництва мало бути фотоательє.

“Українське фотоагентство” (“Ukraine-Bilddienst”) створене 1 лютого 1943 р. при “Німецькому видавничо-друкарському товаристві” і мало готувати матеріали для використання в пресі і політичній пропаганді.

На початок 1943 р. товариство “Преса України” забезпечувало випуск 91 газети загальним разовим тиражем близько 1 млн. примірників. З 1 серпня ця мережа зросла відразу на 10 відсотків – уніфіковані за обсягом, структурою і накладом газети вийшли, як твердить звіт, в Долинську, Кам’янці, Коростені, Монастирищах,

Новомиргороді, Новомосковську, Новому Бузі, Олешках, Речиці²³. Евристична цінність цього повідомлення є значною, оскільки в жодній з обстежених нами бібліотек, а також в матеріалах тогочасної преси чи публікаціях новочасних дослідників наявності чи згадок про ці видання не зустрічалося.

Звісно, до утворення видавця-монополіста кількість назв місцевих газет і місць їх видання були значно більшими: за окремими регіонами в 2 – 3 рази перевищують звітні дані відомства Горнауера. Треба думати, процес привласнення більшості з них був без проблем, і глуху згадку про це знаходимо в самому тексті²⁴. Але порядок наводився залізною рукою. Неугодні національно свідомі українці відстежувалися спецслужбами Райху, потрапляли до проскрипційних списків і їх ліквідували. Така доля спіткала редакцію “Українського слова” в Києві²⁵, у січні 1942 р. розстріляно редактора “Чистяковського листка” М.Ф. Сігіду²⁶, навесні 1942 р. редактора кременчуцької “Дніпрової хвилі” М. Щепанського²⁷, тоді ж розстріляно редактора криворізької газети “Дзвін” М. Пронченка, причому з шельмуванням у пресі²⁸. Цей мартиролог можна продовжувати, але збіг цієї хвилі репресій проти найбільш національно свідомих і талановитих особистостей у редакторському корпусі окупованої України з переходом нових господарів до захоплення і привласнення вже розгорнутої і діючої системи газетних видань – безсумнівний. Основними ж, окрім насильницьких, засобами утвердження “орднуngu” були економічні важелі. Як і в Генерал-Губернаторстві, матеріально-технічне постачання поліграфічним устаткуванням і запчастинами, витратними матеріалами (папір, шрифти, фарба і т. ін.) було також монополізовано. Цій же меті слугувала і жорстка дозвільна система.

Провідною тенденцією в удосконаленні організації україномовної преси в РКУ було укрупнення і подальша уніфікація видань, значне скорочення журналістського апарату на місцях. В документах райхскомісаріату це подається як ініціатива і пропозиції керівника видавництва Г. Горнауера, проте звернемо увагу на те, що в Генерал-Губернаторстві цю політику було запроваджено набагато раніше. Вже наприкінці 1941 р. окупанти ліквідували 8 з 18 україномовних газет Галичини, а ще через півроку їх залишилося лише дві²⁹. Мемуаристи і дослідники приписують ініціативу в за-

провадженні нової архітектури офіційної преси Г. Леману – уповноваженому шефа преси у цьому дистрикті Генерал-Губернаторства, але повна ідентичність дій і їх послідовності і в Галичині, і в Райхскомісаріаті Україна свідчить на користь існування єдиної імперської політики щодо унтерменшів, здійснювану через міністерство пропаганди. Тільки в РКУ через значно більший обсяг території і близькість фронту цей процес мав повільніший перебіг.

Пресознавці, знайомлячись із матеріалами про видавничу діяльність в райхскомісаріаті, в яких наявні лише 75–91 назви українськомовних видань, мають враховувати, що всього їх лише в адміністративно-територіальних межах сучасної України за зібраними нами далеко не повними даними нараховується близько 400 назв переважно газетного типу. Це значно більше, ніж подано в переліках, складених І. Чайковським³⁰, І. Мальчевським³¹ чи наведено в підручнику А. Жуковського і О. Субтельного³², монографії І. Стафійчука³³, працях М. Коваля³⁴, А. Юденкова³⁵. До них треба додати українськомовну періодику на території Генерал-Губернаторства, яка нині входить до Польщі (близько 40 назв) та аналогічні видання на території Райхскомісаріату Україна, що належить нині до Республіки Білорусь (4 назв). На заключному етапі присутності окупантів в Україні виходили також газети і журнали, що обслуговували потреби українських військових формувань, як от дивізії СС “Галичина” та їй подібних (14 назв); досить значною і тематично та типологічно розмаїтою є група видань, випущених на території самої Німеччини (38 назв), які призначалися для остарбайтерів та військовополонених українців.

Навіть за умов розірваності і обмеженості національного інформаційного простору ці переважно українськомовні видання досить активно взаємодіяли через спільну автуру, вміщення оглядів і анотацій на окремі випуски, публікацію списків періодици, прізвищ редакторів і працівників, аналіз перебігу літературного процесу. І це при тому, що німецька влада різко негативно ставилася до будь-яких культурницьких зв’язків між Сходом і Заходом України. Все ж можемо говорити про певну систему української і українознавчої періодици, до якої у 1941 – 1944 рр. різночасово входило щонайменше півтисячі видань. До них додамо також фактор наявності близько ста видань радянських партизанів і підпільників, а також

приблизно таку ж кількість видань ОУН–УПА, які діяли на ту ж аудиторію – населення окупованих Німеччиною та її сателітами українських земель. На окуповану територію України в роки війни закидалися також випуски періодичних видань, підготовлених політуправліннями радянських фронтів, іншими політичними структурами. Окрему типологічну групу становлять листівкові видання, частина з яких мала серійне оформлення і періодичність. Україна була також ареною напруженої боротьби за слухача в радіоефірі. Потреба системного аналізу цього значного інформаційного масиву давно вже на часі. На дослідників чекають чималі труднощі, але й радощі багатьох відкриттів.

Документи німецької окупаційної влади про видавничу діяльність в РКУ розкривають організаційні засади і, сказати б, методологічні підходи до розгортання друкованої пропаганди нацистів на українській землі. В надії на блицкриг окупант не відкладав колонізацію “свого” життєвого простору на потім, у конкурентній боротьбі поспішав заявити про свої “права” на привілеї привласнювати і вести ринкове господарство.

Гідні подиву і вивчення ретельність, з якою окупанти обліковували здобуте, як прискіпливо розробляли і впроваджували засади окупності через суворо дозований обсяг реклами. При цьому ринок рекламних послуг залишався загальноімперським, а прибутки концентрувалися в Райху (Дрезден, Берлін)

Документи показують, що ласий шматок видавничо-друкарського господарства на території Райхскомісаріату Україна ділили представники берлінських і дрезденських промисловців. При цьому культурні потреби “примітивних людей Сходу” не просто не бралися до уваги – імперська машина пропаганди спрямовувалася на тотальне обмеження в інформації, відвертий обскурантизм щодо автохтонів. За приписами фюрера дітям дозволялося давати лише початкову освіту³⁶, бібліотеки нищилися, а видання книжок навіть для потреб початкової школи – заборонялося. Приречення “людей Сходу” на духовний голод реалізувалася через політику розповсюдження книги – виключно німецькомовної. Разом із тим доповідна записка керівника німецької книготоргівлі в Україні³⁷ реалістично окреслює жалюгідний стан, до якого довели окупанти бібліотечні фонди на початок 1943 р.

Ще наприкінці 1941 р. разом з розгромом редакції київського “Українського слова” було знищено й розпочате при газеті книговидання, зокрема підручникове. Робилося це під приводом концентрації видавництва шкільних підручників у Рівному. Намагання дізнатися про відповідні адреси від німецьких властей, щоб встановити зв’язки київських педагогів з видавцями, викликали брутальну реакцію шефа німецької пропаганди Райнгардта: “Культурні потреби українців лишіть ви нам – німцям. Ми знаємо, як про них подбати”³⁸. Звіт про видавничу діяльність дає уявлення про справжні наміри окупанта і на цій ділянці: відверто заявлено, що в планах створення системи книгорозповсюдження в Україні “не йдеться про те, щоб видавати і розповсюджувати якусь літературу та книжки для українського населення, оскільки для цього немає жодних умов”.

Найбільшу увагу видавці райхскомісаріату приділяли постановці важливої німецькомовної газети “Deutsche Ukraine-Zeitung” з колективом працюючих у 80 осіб і обслуговуванням не лише РКУ, але й величезної ділянки прифронтової смуги. Окупанти мали намір розгорнути її на базі поліграфічних підприємств захопленого Києва. Але виявилось доцільнішим облаштувати власну друкарню в Луцьку, де 23 січня 1942 р. і випущено перше число “DUZ”. Уже в січні наклад щоденної газети перевищував 20 тис. прим. На момент децентралізації друкування тиражу (з травня 1942 до вересня 1943 близько половини накладу виготовлялося в Києві) наклад перевищував 56 тис. і поступово зростає. Максимальних значень досягнуто у вересні 1943 р., коли наклад пересічно за місяць становив понад 146 тис. прим. З жовтня друк газети повністю перенесено знову до Луцька.

На відміну від більшості європейських завоювань, проведених у 1939 – 1941 рр., де німецькомовні щоденні видання орієнтувалися як на аудиторію вермахту, так і на населення окупованих країн, що добре володіло німецькою, видавничу політику на Сході полягала в орієнтації виключно на військових і цивільну німецьку адміністрацію та незначний прошарок фольксдойчів (етнічних німців із місцевого населення). Таким чином, пропагандисти були ще відвертішими у формулюванні мети і поточних завдань окупантів, що підвищує джерельну вартість “Deutsche Ukraine-Zeitung”, тиж-

невіка “Ukraine-Post” та інших німецькомовних видань в Україні, так мало використовуваних українськими вченими, зокрема, дослідниками-журналістами.

Наскільки залежними від становища на Східному фронті були тиражі “Deutsche Ukraine-Zeitung” показує аналіз статистичних даних звіту: катастрофа військ вермахту під Сталінградом призвела до скорочення накладу на третину від максимальної, поразка в битві на Курській дузі – вдвічі, а із залишенням Києва від максимально досягнутих щомісячних накладів залишилися лише третина.

З 18 липня 1942 р. на додаток до “DUZ” почав виходити тижневик “Ukraine-Post”, також як орган райхскомісаріату. Початковий наклад – 25 тис. прим., у липні–серпні 1943 р. – понад 60 тис. прим. Коливання кількісних параметрів накладу тижневика “Ukraine-Post” було менш відчутним, але зазначені тенденції також простежуються. Відсутність же різкої втрати тиражів можна пояснити меншою питомою вагою передплатників-фронтників. Це видання більшою мірою орієнтувалося на інформування читачів-фольксдойчів південних областей України та віддалених від шляхів сполучення службовців Райхскомісаріату Україна.

Німецькомовні видання випускалися також при управліннях деяких генеральних округів, зокрема “Deutsche Bug-Zeitung” (Миколаїв, 1942 – 1943), “Deutsche Krim-Zeitung” (Сімферополь) та ін., виходили бюлетені з розпорядженнями райхскомісара тощо. Видавці РКУ забезпечували також друкування періодики для потреб вермахту.

Проте створена до середини 1943 р. добре продумана і структурована система забезпечення видавничої діяльності в Україні, спрямована на задоволення інтересів колоніальної “розбудови” захопленого “життєвого простору”, незабаром почала розсипатися під ударами радянських військ.

Після 25 січня 1944 р., коли Горнауер письмово попрощався із співробітниками, на рештках території РКУ частина газет виходила надалі і їх патрунування здійснювали армійські пропагандистські підрозділи³⁹. Частина газет переміщувалася на ще не звільнені від німецько-фашистських окупантів території України і або розгортали свою діяльність на повністю новому щодо видання газети місці, або зливалися чи співіснували із місцевими уже наявними

редакціями, інколи підпорядковуючи їх ресурси і перепрофільовуючи друковану інформацію. Головним для таких видань прифронтних областей стало інформування евакуйованих про наявність можливостей розміщення і життєзабезпечення.

Гебельсівський апарат пропаганди дорожив кадрами журналістів-колаборантів, намагався не загубити їх в умовах тотальної втечі з тимчасово окупованої української землі, відступу військ і часто хаотичної евакуації. Про це свідчать оголошення в пресі Генерал-Губернаторства з проханням до журналістів колишніх українських видань повідомити про нове своє місцеперебування⁴⁰. Адже треба було посилити журналістське обслуговування видань для оstarбайтерів у самій Німеччині, військових формувань українських “добровольців” тощо. Навіть із втратою українського читача такі попихачі пропагандистської машини Третього райху не залишалися без роботи. Наприклад, колишнього редактора щоденної київської газети “Нове українське слово” К. Штепу в листопаді 1943 р. зараховано до штату відділу пропаганди імперського міністерства у справах окупованих східних територій⁴¹ і згодом прилаштовано було на редагування двох російськомовних власівських газет Російської Визвольної Армії.

Осінь і початок зими 1943 р. стали періодом краху видавничої діяльності цивільної влади окупантів в Україні. Були втрачені щоденні газети в Дніпропетровську і Києві, більшість поліграфічних потужностей. З початком нового 1944 р. фронт наблизився до Луцька. 14 січня вийшов останній номер “Deutsche Ukraine-Zeitung” на території райхскомісаріату. З поліграфічних підприємств на території Волинської і Рівненської областей лише друкарню “DUZ” було вивезено з фронтової смуги⁴². Редакція евакуювалася до Львова, де її зовсім не чекали і попервах заборонили випускати газету. Все ж 21 січня 1944 р. зменшеним обсягом вийшов у Львові до другої річниці видання номер газети. Ювілей виявився сумним.

Матеріал для випуску “Українського ілюстрованого журналу”, задля якого до Києва завезли і підготували до роботи 64-сторінкову ілюстраційну ротацію, мабуть, зберігся, бо в Дрездені у 1944 р. незабаром з’явилися друком шість номерів журналу: “Нове життя: Українська ілюстрація”. Але нове життя цій машині негайно дали

в Києві, де радянські поліграфісти того ж таки 1944 р. налагодили випуск ілюстрованого журналу “Україна”.

Яким чином і коли припинили діяльність фірма “Німецьке видавничо-друкарське товариство” і його дочірні підприємства, нам невідомо.

Тим часом на визволеній українській землі тривав процес відновлення мережі центральної, обласної та районної преси. На початок 1944 р. знову радянськими стали 301 район з 360, що належали до 10 областей України; в них відновлено випуск 156 районних і міських газет; через чотири місяці на 1 травня 1944 р. на значно більшій звільненій території кількість відновлених місцевих газет зросла до 342.⁴³ На момент завершення визволення України (жовтень 1944) в ній видавалося вже 852 назви газет усіх типів разовим накладом 2 млн. 620 тис. прим.⁴⁴

¹ Из речи рейхслейтера Розенберга о политических целях Германии в предстоящей войне против Советского Союза и планах его расчленения. 20 июня 1941 г. // Преступные цели – преступные средства: документы оккупационной политики фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). – М., 1963 (далее – Преступные цели – преступные средства). – С. 45.

² Приказ Гитлера о передаче всей полноты власти на оккупированной территории командующим войсками вермахта // Преступные цели – преступные средства. – С. 47–48.

³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974. – С. 102.

⁴ *Рекотов П.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації // *Пам'ять століть.* – 1997. – № 5. – С. 121.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т. 1. – С. 331.

⁶ Молдавская ССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945: Сб. документов и материалов: В 2 т. – Кишинев, 1976. – Т. 2. – С. 55, 560; *Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.* – К., 1986. – С. 245. З початку лютого 1944 р. термін “Трансністрія” вже не вживається в офіційних документах румунської окупаційної влади; див.: *Щетников В.П.* Одесский университет 1941 – 1944 гг. (по материалам оккупационной прессы) //

Записки іст. фак. Одес. держ. ун-ту ім. І. Мечникова. – 1999. – Вип. 9. – С. 266–271.

⁷ Мюллер Н. Указ. соч. – С. 102.

⁸ Прилучення дальших округ до Райхскомісаріату Україна // *Уманський голос.* – 1942. – №74, 13 верес.

⁹ 16.07.1941 р. А. Гітлер визначив, що Крим має стати областю імперії разом з прилеглими районами північніше Криму і що цих прилеглих районів має бути якомога більше; див.: Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза. 16 июля 1941 г. // *Преступные цели – преступные средства.* – С. 52.

¹⁰ *Рекотов П.* Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна” (1941 – 1944 рр.) // *Нова політика.* – 1997. – № 3. – С. 51–56.

¹¹ *Орлов Ю.Я.* Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. – М., 1985. – С. 129–131.

¹² Директива начальника штаба верховного главнокомандования вооруженных сил по вопросам пропаганды в период нападения на Советский Союз от 6 июня 1941 г. // *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. – М., 1973. – С. 196.

¹³ Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза. 16 июля 1941 г. // *Преступные цели – преступные средства.* – С. 53.

¹⁴ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 13–14; *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1997. – № 3. – С. 93.

¹⁵ *Zwei Jahre Aufbau und Entswcklung des Verlag und Druckereiwesens im Reichscommissariat Ukraine 1941–1943.* – S. 7.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 14, спр. 1063, арк. 80–82; цит. за: *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941-1944) // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны:* Сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 157–158.

¹⁷ *Liste der 17 ukrainischen und russischen Zeitungen, die von der Propaganda-Abteilung Ukraine an den Reichskommissar Ukraine Ubergeben werden* = Список 17 українських і російських газет, які передаються відділом пропаганди Україна райхскомісару України // *Косик В.М.* Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Л., 1998. – Т. 2. – С. 247–248 (нім.), 240–241 (укр.).

¹⁸ Zwei Jahre Aufbau und Entswcklung des Verlag und Druckereiwesens im Reichscommissariat Ukraine 1941-1943 / Hans Hornauer. Dresden, am 25. Januar 1944. – 68 S. Шифр НДБ ЦДАУ: 332си.

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 146, 44 арк. (Отчет Ганса Горнауэра “Два года устройства и развития издательского и печатного дела в Рейхскомиссариате Украина. 1941 – 1943”).

²⁰ Часописна й видавнична справа в Україні // *Краківські вісті*. – 1943. – №142, 4 липня.

²¹ Zwei Jahre. – S. 4, 9.

²² Часописна й видавнична справа. – С. 2.

²³ Zwei Jahre. – S. 34.

²⁴ Zwei Jahre. – S. 29.

²⁵ *Бойко Ю.* “Українське слово” у 1941 році // *Бойко Ю.* Вибране. – Гейдельберг, 1990. – Т. 4. – С. 276–288.

²⁶ *Титаренко Д.* Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.) // Зб. праць науково-дослідного центру періодики ЛНБ ім. В. Стефаника. – Л., 2000. – Вип. 8. – С. 202–204.

²⁷ *Стахів Є.* Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941 – 1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: Зб. матеріалів Першої міжнар. наук. конф. – К.; Л., 1993. – С. 147.

²⁸ Пронченко без маски // *Дзвін*. – 1941. – № 27, 3 грудня; Кому потрібен такий “Дзвін”? // *Дніпропетровська газета*. – 1942. – № 7, 9 січня; порівн.: *Думанський А.* Співець визволення (Творча діяльність Мих. Пронченка) // *Дніпропетровська газета*. – 1942. – № 11, 14 січня.

²⁹ *Луцький О.І.* Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): умови і проблематика публікацій // Українська періодика: Історія і сучасність. Доповіді і повідомлення третьої Всеукр. наук.-теор. конф. 22–23 груд. 1995 р. – Л., 1995. – С. 107.

³⁰ *Чайковський І.* Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941 – 1944 // *Гомін України – Література і мистецтво*. – 1966. – №7, 16 липня (220 позицій); *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939-1945 / Ред. і доп. М. Кравчук. – Філадельфія: Київ, 1976. – 19 с. – (Б-ка укр. книги; Ч. 3).

³¹ *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією // Назов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 291–295. Наведено список із 102 газет.

³² *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 123. Автори вважають, що на українських землях видано під окупацією близько 115 газет і журналів.

³³ “На Украине на средства оккупантов издано около 150 газет и других периодических изданий, в преобладающем большинстве на украинском языке” (*Стафийчук И.П.* Комсомол Украины в партизанском движении 1941 – 1944 гг. – М., 1968. – С. 26).

³⁴ “До середини 1942 р. в РКУ видавалося 189 газет українською та 6 німецькою мовами загальним тиражем 957 тис. прим.” (*Коваль М.В.* Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С. 203); “До середини 1942 р. на території РКУ видавалися 160 газет українською і до 10 газет німецькою, румунською і угорською мовами. Їх загальний тираж перевищив 1 млн. прим.” (*Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941 – 1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 157). В статті 1988 р. автор явно використовує дані, які не містять джерело, на яке він посилається.

³⁵ *Івлєв І.О., Юденков А.Ф.* Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941-1944 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1985. – № 6. – С. 42. А. Юденков виявив 260 газет, випущених на окупованій території Радянського Союзу, і вважає, що їх було не менше 300.

³⁶ Письмо Бормана Розенбергу относительно политики на оккупированных территориях. Ставка фюрера, 26 июля 1942 г. // “Совершенно секретно! Только для командования!?”: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – М., 1967. – С. 122–123.

³⁷ *Zwei Jahre.* – S. 26-28.

³⁸ *Немирон Н.* У збудженій в огні столиці України: (Славній пам’яті мучеників за Україну в Києві в 1941 – 42 рр.) // В боротьбі за українську державу. – Л., 1992. – С. 810.

³⁹ Див., наприклад: *Новая жизнь* (Николаев: Издает Propaganda-Staffel II, 1944. Январь – март).

⁴⁰ Заклик до редакційних працівників східних земель // *Краківські вісті.* – 1944. – №84, 22 квітня.

⁴¹ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // *Український історичний журнал.* – 1993. – № 9. – С. 26.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 703; див.: *Сергійчук В.І.* ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 144.

⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 126, арк. 6; ф. 1, оп. 23, спр. 856, арк. 64.

⁴⁴ *Цьох Й.Т.* Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. – Львів., 1984. – С. 47.

УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ЗОНА ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ)

Характеризуючи сутність та особливості нацистської пропаганди на території України, слід детально вивчити і питання, пов'язані з ключовим її елементом – окупаційною пресою. Адже саме періодичні видання здебільшого відбивали зміст та спрямованість нацистської пропаганди на окупованій території і були одним з найважливіших факторів формування громадської думки місцевого населення. Залежно від того, до якої з зон окупації належав той чи інший регіон, різнилася і організація роботи періодичних видань. Мабуть, найскладнішою, з огляду на нестійкість та постійну зміну кордонів, була організація роботи преси в зоні військової адміністрації.

Питаннями створення, організації діяльності періодичних видань у зоні військової адміністрації ((до неї входили Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька), Ворошиловградська (нині Луганська) області)) в той чи інший час окупації зазначених областей в основному займалися роти пропаганди (Propaganda-Kompanien), які діяли при арміях та танкових групах (згодом – танкових арміях), що вели бойові дії на теренах України (17-а армія – рота пропаганди 666, 11-а армія – 649, 6-а армія – 637, 1-а танкова група – 691, 4-а танкова група – 694)¹, та відділ (батальйон) пропаганди U (Propaganda-Abteilung U), створений при штабі групи армій “Південь” влітку 1941 р.

Роти пропаганди займалися організацією пропаганди в зоні бойових дій та оперативному тиловому районі армій, відділ пропаганди U охоплював своїм впливом оперативний тиловий район групи армій та тиловий район армій². Незважаючи на те, що функції цих підрозділів дещо відрізнялися, організація виходу друкованих органів для населення займала вагоме місце в їх діяльності. Причетність до роботи періодичних видань 4 з 6 робочих груп (Arbeitsgruppen) відділу пропаганди U (преси, активної пропаганди, культури, друкованої пропаганди) свідчить про те значення, яке

надавалося періодиці в здійсненні пропагандистського впливу на населення.

У своїй діяльності органи пропаганди керувалися “Вказівками про здійснення пропаганди під час плану “Барбароса””, розробленими в червні 1941 р. відділом пропаганди вермахту. Вони, зокрема, передбачали наступні положення для організації роботи преси:

- 1) ворогом Німеччини є не народи Радянського Союзу, а лише жидо-більшовицький радянський уряд зі своїми функціонерами та комуністичною партією;
- 2) німецький вермахт прийшов не як ворог населення, він, навпаки, прагне звільнити населення від тиранії Рад;
- 3) кожна спроба опору буде нещадно придушена;
- 4) пропаганді не дозволено висувати ідею створення національних держав (розпад Радянського Союзу на окремі держави);
- 5) з економічних причин розпуск колгоспів поки що не запланований³.

Незважаючи на те, що вказівки з плином часу модифікувалися або змінювалися, вони залишалися основоположним документом в організації роботи преси у зоні військової адміністрації.

Відділ пропаганди У ділився на 6 команд (т. зв. Propaganda-Staffel). Вони разом з підпорядкованими ним групами дислокувалися в різних населених пунктах тилового району групи армій і займалися там та в прилеглий місцевості організацією пропагандистської діяльності, в тому числі і періодичних видань. Інколи команди пропаганди паралельно з літерною нумерацією (U1, U2 і т. ін.) називалися за місцем своєї дислокації (наприклад, команда пропаганди Харків, команда пропаганди Сталіно і т.ін.)⁴. У той же час керівництво відділу вже на початку 1942 р. висловлювало сумніви (виходячи з міркувань забезпечення централізованого керівництва) щодо необхідності такого дрібного поділу і вважало за необхідне існування в його структурі 2 – 4 команд⁵.

Частина періодичних видань у прифронтовій смузі, перш за все там, де були відсутні представники пропагандистських структур, виникла за ініціативою місцевих комендатур, підлеглих їм міських і районних управ та навіть окремих установ. Так, зокрема, мариупольська газета “Ехо Приазовья” формально була органом “мета-

лургійних заводів Маріуполя”, а видання “Сніжнянський вісник” з весни 1942 р. являло собою орган Сніжнянського окружного сільгоспуправління. Проте навіть у цих випадках пропагандистські структури надавали виданням організаційну та інформаційну підтримку, здійснювали цензуру.

У зв’язку із частими змінами місця дислокації відповідальних за вихід періодичних видань органів встановити точну кількість газет і журналів у зоні військової адміністрації досить важко, проте аналіз наявних відомостей дає змогу говорити про функціонування на території згаданих вище 5 областей, які весь час входили до зони військової адміністрації, принаймні 45 – 50 газет та журналів. Варто зазначити, що при визначенні кількості газет в зоні військової адміністрації існують певні складнощі. Вони пов’язані не в останню чергу з тим, що до неї в той чи інший час, за мірою просування військ вермахту далі на схід, входили і інші області України. Внаслідок цього у документах пропагандистських структур разом із відомостями про видання, що виходили на теренах 5 вищезазначених областей, фігурують дані і про газети тих регіонів, котрі підпорядковувалися органам військової адміністрації лише тимчасово і згодом перейшли під цивільне управління.

Процес створення нових офіціозів тривав протягом майже всього періоду окупації східних областей, до літа 1943 р., що зумовлювалося як залежністю від наявності матеріальних, організаційних передумов, так і вимогами поточного моменту. Варто зазначити, що окрім газет, які поширювалися переважно на території одного міста, району чи області і призначалися насамперед для місцевого читача, приділяючи значну увагу висвітленню подій місцевого життя, підрозділи пропаганди друкували видання, які абстрагувалися від висвітлення місцевих проблем і носили суто пропагандистський характер. Так, зокрема, рота пропаганди 4-ї танкової армії, що певний час дислокувалася в Харкові, окрім місцевої газети “Харків’янин” видавала тут також газету “Набат”⁶, яка служила свого роду рупором власівського руху не лише у східних областях України, але і в деяких областях Росії.

Певну роль у створенні періодичних видань у прифронтовій смузі, до якої входили області з високою питомою вагою російськомовного населення, відіграли представники ОУН, як банде-

рівського, так і мельниківського напрямів. Вони намагалися через офіціози шляхом друкування матеріалів відповідного змісту поширювати свій вплив на теренах регіону, популяризувати за допомогою преси ідеї створення української державності.

Видання ряду газет в зоні військової адміністрації, зокрема у Харкові, Слов'янську, Краматорську, мало певні перерви, що було зумовлено тимчасовим звільненням радянськими військами цих міст у лютому – березні 1943 р., відступом разом із німецькими військами і редакцій газет. Але після другої окупації цих міст було або поновлено вихід цих друкованих органів, або, як це сталося в Харкові, засновано нові.

Видавалися газети як українською (здебільшого), так і російською мовами. У той же час мали місце випадки, коли частина матеріалів, які носили в основному характер передруків, друкувалася іншою мовою (російською або українською), в залежності від основної мови видання. Періодичність виходу газет в основному становила 2 – 3 рази на тиждень, хоча в деяких друкованих органів вона могла доходити до 6–7 разів. Тиражі видань не були стійкими і коливалися в діапазоні від декількох сотень екземплярів до декількох десятків тисяч примірників. Так, наклади “Лебединської газети” та “Тростянецької газети” становили по 600 примірників⁷, у той час як тираж харківської газети “Нова Україна” декілька разів у січні 1943 р. становив навіть 100 тис. примірників. У більшості видань, у яких наявні відомості про наклад, спостерігається позитивна динаміка. Так, наприклад, тираж ворошиловградського часопису “Нове життя” зріс з 3 тис. примірників (серпень 1942 р.)⁸ до 25 – 30 тис (грудень 1942 р.)⁹.

Росповсюджувалися газети як у містах чи районах, де вони виходили, так і на всій території відповідних областей. Це було характерним, зокрема, для центральних друкованих органів – “Нової України” (Харків), “Нового життя” (Ворошиловград), “Донецького вестника” (Сталіно), “Українського Полісся” (Чернігів), “Сумських вістей” (Суми).

Так, з метою охоплення своїм впливом якомога більшої кількості населення 2000 примірників кожного числа газети “Нова Україна” розподілялися по всіх населених пунктах Харківського району, вивішувалися для ознайомлення у найбільш людних міс-

цях¹⁰. У січні 1943 р. установами, підприємствами, сільськими управами, приватними особами через Бахмутську (нині м. Бахмут називається м. Артемівськ) міську управу було передплачено 500 місячних передплат на газету “Донецкий вестник”¹¹. Враховуючи те, що в Бахмуті виходив свій власний друкований орган, названа цифра є досить значною. Частина тиражу видань поширювалася безплатно. Згідно із розпорядженням командувача військ оперативного тилового району групи армій “Б” від 17.10.1942 р. “підрозділи добровольців з місцевого населення і підрозділи з підтримки порядку”¹² мали щоденно одержувати газети з розрахунку 1 газета на 10 осіб. Газети мусили забирати кур’ери поліцейських підрозділів в дні їх виходу¹³.

Проте переважна більшість видань розповсюджувалася все ж таки традиційно – шляхом вільного продажу. Ціна офіціозів коливалася в межах 20 коп. – 2 крб. в залежності від обсягу видання та часу його виникнення, проте в цілому спостерігалася тенденція до підвищення ціни. Роздрібний продаж газет здійснювався або продавцями газет на вулицях, або в спеціалізованих кіосках. Так, у Ворошиловграді продажем видання “Нове життя” займалося близько 20 осіб, яких було зараховано до штату редакції¹⁴, а харківський часопис “Нова Україна” продавався приблизно в 50 газетних кіосках¹⁵.

У той же час існували і окремі видання, котрі поширювалися безплатно, про що свідчать відповідні грифи на перших сторінках газет “Бюлетень газети “Новая жизнь””, “Харківські короткі зведення” та “Харків’янин”. Продаж видання “Харківські короткі зведення” заборонявся під загрозою суворого покарання¹⁶. Враховуючи те, що видання на своїх сторінках вмещувало в основному передрук матеріалів німецької газети “Ostfront” з повідомленнями головного командування збройних сил, цей захід може бути пояснений намаганням окупантів шляхом вільного поширення газети охопити тенденційною інформацією якомога більшу читацьку аудиторію.

Друкарні для видань підпорядковувалися безпосередньо підрозділам пропаганди і мали статус підприємств вермахту. У тих населених пунктах, де на поточний момент співробітники органів пропаганди були відсутніми, діяльність друкарень скеровувалася

комендатурами. Здебільшого обсяг видань становив 2–4 сторінки, проте під час свят у деяких газетах він міг збільшуватися до 6–8 сторінок. Постійним восьмисторінковим обсягом випускався лише макіївський часопис “Українська земля”. Згідно з розпорядженням командування відділу пропаганди У було встановлено для всіх газет, що друкувалися, єдиний формат: 41,5 × 28,5 см, який передбачав друк у 5 стовпчиків завширшки в 50 мм¹⁷. Проте видання не завжди дотримувалися цих вимог. Поліграфія газет була однокольоровою, лише святкові номери могли виходити в кольоровому виконанні.

У своїй роботі видання зустрічалися з рядом великих труднощів, серед яких, окрім браку досвідчених кадрів, були нестача паперу, друкарського обладнання, електроенергії, на що неодноразово вказувалося у звітах пропагандистських структур та органів військової адміністрації. Як правило, за таких умов більшість видань з самого початку свого існування виходила двосторінковим обсягом зменшеного формату і лише згодом, в міру вирішення поставлених проблем, збільшувала обсяг, тиражі, підвищувала рівень поліграфії. У той же час з метою організації виходу газет мобілізувалися не лише місцеві матеріальні ресурси. Так, зокрема, вирішити питання забезпечення газет папером частково вдалося через головне командування вермахту шляхом його одержання з Райху.

Розгляд проблеми умов та обставин функціонування окупаційних періодичних видань у зоні військової адміністрації вимагає з’ясування їх фахового рівня, визначення кола осіб, що стояли біля витоків видань, очолювали їх, співпрацювали в них на штатній або позаштатній основі. Необхідно зазначити, що до роботи в багатьох з них було залучено колишніх журналістів, письменників, представників місцевої інтелігенції. Найпотужніший фаховий склад та найширше коло дописувачів до видань склалося в центральних друкованих органах названих вище областей. На підставі аналізу знайдених автором джерел можна дійти висновку, що вони склалися з декількох категорій осіб. Окрім тих, хто цілком свідомо, з ідейних міркувань співпрацював в окупаційних періодичних виданнях, серед їх штатних працівників були і ті, хто просто намагався пристосуватися до обставин, забезпечити себе засобами до існування – харчуванням та грошима, уникнути репресій за попередню

діяльність у радянських засобах масової інформації, депортації до Німеччини тощо.

Певний інтерес викликає склад та структура редакцій, хоча відомостей про це обмаль внаслідок практично повної відсутності архівів редакцій. Проте наявні відомості дають змогу судити, що найбільш розгалуженою була структура редакції харківської газети “Нова Україна”. В різний час вона складалася з наступних відділів: літературного, інформаційного, місцевого життя, економічного, сільськогосподарського. Щодо штату редакції, то на підставі вивчення списку співробітників газети для одержання хлібних карток за станом на січень 1942 р. його можна визначити в 47 осіб, до числа яких входили головний редактор, його заступник, відповідальний секретар, стиліст, 4 редактори відділів, 8 репортерів, фейлетоніст, 2 “газетярі”, та окрім цього перекладачі, друкарки, прибиральниці та ін.¹⁸

У інших видань коло штатних співробітників було меншим і, очевидно, в більшості випадків не перевищувало 5 – 10 осіб творчого складу. Куп’янську газету “Новий час” готували взагалі 2 працівники¹⁹. Щодо дебальцевської газети “Новая жизнь”, то матеріал для неї підбирав голова міської управи М.В. Дорогий, а обов’язки секретаря цього друкованого органу за сумісництвом виконував на той час завідуючий міською друкарнею І.К. Гасан²⁰.

Певної уваги потребує питання і про ступінь впливовості, сприйняття населенням окупаційної преси. Місцеві комендатури, будучи набагато краще обізнані зі станом справ на місцях, у своїй діловодній документації, звітах зокрема, відзначали досить високий попит місцевого населення в пропагандистських та інформаційних матеріалах, який, безумовно, найкраще могла задовольнити преса. Небезпека ідеологічної обробки населення у вигідному для нацистів напрямі чітко усвідомлювалася радянським військово-політичним керівництвом, підпільниками та партизанами, які здійснювали певні контрзаходи, спрямовані на викриття сутності нацистської пропаганди, зрадницької діяльності авторів та редакторів газет. Проте за умов окупації, незважаючи на певні зусилля радянської сторони, нейтралізувати вплив окупаційної преси було неможливо. Досить промовистим у цьому плані є свідчення жительки м. Амвросіївка Коваленко, яка зазначала: “...В нас була

втрачена можливість систематично одержувати радіозведення і ми не могли розв'язати пригнічений стан серед радянських громадян і заткнути пельку німецьким лакузам, котрі... схилили повідомлення німецької преси про загибель Радянського Союзу, Червоної Армії”²¹.

Основними джерелами постачання газет та журналів матеріалами були інформаційні та ілюстративні бюлетені, що випускалися відділом пропаганди У, відділом пропаганди Головного командування вермахту, Міністерством пропаганди III Райху. Значна частина матеріалів бралася з періодичних видань, що видавалася для місцевого населення на решті окупованої території (“Волинь”, “Дніпрова хвиля”, “Заря”, “Нове українське слово” і т.ін.), газет, які надходили з Райху. Важливим джерелом надходження нових матеріалів були публікації газет, що виходили при кожній з армій (так, зокрема, у 6-й армії випускалася газета “Ostfront”, 11-й – “Der Kampf”, 17-й – “Wacht im Osten”, 1-й танковій – “Panzer voran”, 4-й танковій – “Raupе und Rad”)²².

Окрім того, кореспонденції з різноманітних аспектів місцевого життя готувалися співробітниками редакцій, штатними кореспондентами. Багато дописів надходило також від позаштатних кореспондентів, осіб, що працювали в адміністративних, господарчих, поліцейських органах, культурно-освітніх, медичних, релігійних закладах. Враховуючи обмеженість своїх можливостей, редакції газет з метою збору інформації з віддалених районів намагалися розширити кількість своїх постійних дописувачів, створити інститут кореспондентів на місцях.

Особливого значення в організації виходу газет надавалося цензурі, що здійснювалася зазвичай безпосередньо у місцях виходу газет представниками органів пропаганди. У той же час згідно з проектом “Вказівок про діяльність відділів та команд пропаганди в окупованих районах Радянського Союзу” від 18 липня 1941 р. командир відділу був правомочний передавати право цензурного нагляду і іншим структурам, що не входили до його складу (зокрема, фельдкомендатурам)²³. На практиці це призводило до того, що цензурний нагляд за виданнями здійснювали навіть штаби військових частин. Увага до питань цензурного нагляду з боку окупаційної адміністрації зумовлювалася тим, що без належного контролю

на шпальтах газет могла друкуватися інформація, що “суперечила німецьким інтересам” та сприймалася навіть самим населенням як “образя німецького вермахту”. Саме під таким кутом зору розглядалася інформація, що поширювалася працюючими в редакціях членами ОУН і мала на меті пропагувати ідеї створення незалежної української держави. Найбільшу роль відіграли оунівці у налагодженні роботи преси в Маріуполі, Ворошиловграді, Харкові, Чернігові, Горлівці, Волновасі тощо.

З метою більш ефективної організації пропаганди на місцеве населення при головнокомандувачі оперативного тилового району групи армій “Південь” восени 1941 р. було введено посаду офіцера зв’язку від відділу пропаганди У, який серед іншого мусив також координувати питання виходу “українських газет” та “ілюстрованих стінних газет”²⁴.

З початком звільнення території України радянськими військами більша частина періодичних видань, які виходили у зоні військової адміністрації, припиняє роботу. Лише декілька газет або їх редакцій евакуюється до інших місць, де і продовжує свою діяльність. Проте в плані організації своєї роботи вони стоять на значно нижчому рівні і вже не можуть, що засвідчується і німецькими, і радянськими джерелами, справляти такий значний вплив на місцеве населення, як раніше. Це, безперечно, зумовлюється зростанням незадоволення місцевого населення політикою окупаційних властей, перебігом подій на фронті і пов’язаною з цим загальною кризою окупаційного режиму.

¹ *Hasso von Wedel*. Die Propagandatruppen der Deutschen Wehrmacht. – Neckargemünd, Kurt Vowinkel Verlag, 1962. – S. 54.

² *Ortwin Buhbender*. Das tödende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im zweiten Weltkrieg. – Seewald Verlag Stuttgart, 1978. – S. 52–53.

³ *Ibid.* – S. 54–56.

⁴ *Hasso von Wedel*. *Op. cit.* – S. 77.

⁵ Bundesarchiv–Militärarchiv (Freiburg). – RW 4/189. – Bl. 269.

⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 125, спр. 166, арк. 30.

⁷ ВА–МА. – РН 22/204. – Bl. 55.

⁸ Архів УСБУ в Луганській області, спр. 5204, арк. 125.

⁹ Нове життя. – 1942. – 11 груд.; там само. – 1942. – 16 груд.

¹⁰ ВА–МА. – RH 22/204. – ВІ. 32.

¹¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-1625, оп. 1, спр. 19, арк. 7.

¹² Очевидно, тут йдеться про “допоміжну службу поліції порядку” (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei).

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 478, арк. 63.

¹⁴ Архів УСБУ в Луганській області, спр. 5204, арк. 251.

¹⁵ Гак А. Аркадій Любченко, “Нова Україна” і я // Український засів. – 1994. – № 6. – С.37.

¹⁶ Харківські короткі зведення. – 1943. – 10 квіт.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 13.

¹⁸ Державний архів Харківської області. – Ф. Р-3073. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 1–3.

¹⁹ *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941 – 1944) // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов.* – К.: Наукова думка, 1988. – С. 158.

²⁰ Архів УСБУ в Луганській області. – Спр. 22945-Р. – Арк. 42, 84.

²¹ ДАДО. – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 50.

²² Eckhardt Heinz-Werner. Die Frontzeitungen des deutschen Heeres 1939 – 1945. – Wien-Stuttgart, Universitäts-Verlagsbuchhandlung Ges.m.b.H, 1975. – S. 59–60, 66–67.

²³ ВА – МА. – RW 4/253. – ВІ. 2.

²⁴ ВА – МА. – RH 22/171. – ВІ. 4.

АНТИСЕМІТИЗМ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МІСЦЕВОЇ ПОЛІЦІЇ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА

На початку радянсько-німецької війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань. Про це чітко висловився сам Гітлер на нараді вищого політичного керівництва III Райху 16 липня 1941 р.: “Навіть якщо спочатку може здатися легким залучення будь-яких чужих, підкорених народів до військової допомоги – все це невірно!... Тільки німцю дозволено носити зброю, а не слов’янину, не чеху, не козаку і не українцю!”¹.

Негативне ставлення Гітлера до цього питання було широко відоме, а ті проекти національних армій, які до нього доходили, категорично відкидалися, часто з негативними наслідками для їх подавачів. Так, у відповідь на пропозицію фельдмаршала Ф. фон Бока про створення російських збройних формувань, у штаб групи армій “Центр” було надіслано “Роз’яснення”, в якому зазначено: “Ми ні від чого і ні від кого Росію не визволяємо. Ми її – *завойовуємо*. ... Ми не потребуємо ніякої російської національної армії і не збираємося формувати ніякого російського уряду”². Українців від росіян Гітлер не відрізняв, навпаки, він наголошував, що “Україна – це матір Росії, тому вони не можуть воювати одне з одним”. Повторюючи думку фюрера, Г. Гіммлер свої накази по поліції адресував “для України та інших російських областей”.

Однак ці політичні настанови прямо суперечили потребам окупаційних установ. Суттєва різниця між окупованими країнами Європи і СРСР полягала в тому, що нацистські окупаційні інституції на території останнього не заставляли жодних цивільних органів охорони порядку, за винятком створених націоналістами. У всій окупованій Європі, включно з Польщею, поліція була аполітичною за своєю суттю громадською службою, яка продовжувала виконувати свою роботу навіть після окупації. Дії нацистів тут зазвичай зводилися лише до введення власних представників у керівні структури наявної системи. Так, попри всю антипольську ритори-

ку Гітлера, довоєнна поліція країни продовжувала свою діяльність як під час бойових дій, так і під окупацією, вже під крилом німецької поліції і СД.

А в СРСР міліція НКВС була організацією, абсолютно інкорпорованою в загальну структуру тоталітарного режиму, і не могла існувати поза ним. Коли підходив фронт, міліціонери або евакуювалися в тил, або вливалися в армію. Тому вже перші тилові інституції вермахту, а згодом і цивільна адміністрація, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах.

Таким чином, створення місцевого поліцейного апарату в РКУ було вимушеним кроком нацистів. Окупантам довелося самим створювати місцеві збройні структури, початково покладаючи на них виключно допоміжні функції. З розростанням рухів Опору роль і чисельність системи української поліції (шुцманшафту) різко зросла. Охоронні частини і підрозділи з місцевого населення з'явилися у всіх наявних в РКУ поліцейних структурах Райху – поліції порядку, СД, залізничній, пожежній охороні тощо. На початку 1943 р. їх кількість сягала 80 тисяч шуцманів. Природно, що за тих умов стратегії співпраці з місцевим населенням, зокрема в пропагандистській царині, у нацистського командування просто не було. Їй довелося витворювати фактично експромтом, коригуючи стратегічні настанови у відповідності до вимог моменту.

Проте визнавати національний характер добровольчих формувань окупаційного режиму чи давати їм якісь політичні обіцянки щодо майбутнього окупанти не збиралися. До літа 1943 р. їм принципово не надавали статусу національних легіонів. Ще 17 жовтня 1941 р. Гімлер окреслив це становище так: “В Україні ніколи не можна буде створювати легіони, а лише охоронні команди, при тому дуже багато”²³. Проте сама наявність значної кількості озброєних місцевих жителів в окупаційних збройних формуваннях вимагала надання пропагандистського пояснення населенню і самим добровольцям мотивів і цілей їхньої служби.

З самого початку окупації колабораційна преса твердила про участь сотень і тисяч українців у боях з більшовиками, та про їх

подвиги. Вже з березня 1942 року газети розпочали кампанію агітації до вступу у нібито існуюче Українське Визвольне Військо, що бореться за “належне місце України у майбутній Новій Європі”. Разом з тим, не проводилося жодних заходів стосовно надання окупаційним установам національного характеру, а націоналісти офіційно ставилися в один ряд з більшовиками. У звіті від 25 серпня 1942 року, працівники СД Харкова рекомендували заборонити навіть пронимецьку агітацію для українців, яка б оперувала поняттями “любові до Батьківщини” і т. п., тому що вона межує з націоналізмом і може підштовхнути населення до небажаних для Німеччини дій. Тобто, жителі райхскомісаріатів були зобов’язані плідно працювати на благо Німеччини лише для того, щоб віддячити за визволення від більшовизму.

Замість того, щоб змальовувати світле майбутнє для місцевих жителів, пропаганда зосередилася передусім на спільності цілей “визволеного від більшовизму” населення і окупантів і наявності спільного ворога – більшовизму. Ефективнішою за все була антибільшовицька агітація, спрямована на розкриття цілком реальних злочинів радянської системи. Так, ще влітку 1941 року німецькі війська відкривали для загального огляду тюрми, наповнені вбитими НКВС в’язнями. А навесні 1943 року з частин шудманшафту відряджалися делегації на місце масових поховань жертв більшовизму у Вінниці. Протягом всього періоду окупації газети описували злочини, здійснені радянськими військами під час відступу, а також репресії проти населення територій, відвойованих РСЧА у 1942 – 1944 роках. У цьому ж руслі слід сприймати і широко відомий нині наказ Берії про майбутню депортацію всіх українців до Сибіру, поширений німецькими пропагандистами у 1944 році. Проблема навіть не в тому, справжній він чи вигаданий нацистськими спецслужбами, а в тому, що він викликав довіру населення через те, що відповідав їх уявленням про жорстокість методів радянського режиму і підігрівав антибільшовицькі настрої.

Проте найпоширенішим пропагандистським штампом, що використовувався у агітаційній роботі серед добровольців німецької армії та поліції, стала типово нацистська ідеологічна конструкція про “жидобільшовизм”. Її метою було обґрунтувати державний антисемітизм окупантів ототожненням основного ворога “геррен-

фольку” – євреїв, з основним ворогом визволених “унтерменшів” – більшовиками.

Ця ідеологічна конструкція не стала абсолютно неприйнятною чи новою для місцевого населення. У Російській імперії іудеї традиційно були “іновірцями” та “інородцями”, самі по собі їх замкнені релігійні громади викликали ксенофобні почуття у місцевих. До того ж їх розпалювали штучно, передусім методами “чорного піару”.

Три голосні процеси проти євреїв – щодо здійснення ритуальних убивств християнських дітей у 1820 – 1830-х рр. – були відверто сфальсифікованими і закінчилися виправданням обвинувачених, але надовго стали одним з основних антисемітських тверджень російської пропаганди. Тому після вбивства імператора Олександра II російське “охоронне відділення” почало поширювати чутки про євреїв-змовників – дійсна змова православних росіян і українців організації “Земля і воля” була ідеологічно значно шкідливішою, ніж інтриги порівняно нечисленних інородців. Так само згодом вчинив і Гітлер – замість акцентування уваги суспільства на справжніх причинах листопадової революції 1918 р. у Німеччині, він оголосив її “єврейською змовою” і “ударом у спину німецькій армії”.

Дуже природно, що саме євреї як чи не найпригнобленіший народ імперії, активно кинулись у вир революції 1917 року. В роки громадянської війни внаслідок інтернаціоналістичної політики більшовиків колишні іновірці-іудеї, які до революції здебільшого не мали права бути членами навіть містечкових магістратів, раптом стали рівноправними (із колишніми православними) представниками влади. Це був шок для консервативних прошарків населення. Тому більшовизм для багатьох українців став асоціюватися саме з євреями.

У тридцять роки ці прояви зовні зникли – за вживання слова “жид” можна було потрапити за ґрати – але звичка асоціювати євреїв з більшовиками залишилася. Причиною частково був об’єктивний зовнішній фактор, адже згідно з офіційною статистикою, до беріївських чисток в НКВС у 1938 – 1939 рр. євреї становили до 40% працівників відомства. Але вже на липень 1939 року основну масу чекістів-“ежовців” розстріляли, і “беріївський набір” залу-

чив до НКВС нові кадри, 80% з яких становили росіяни, білоруси та українці⁴. Проте ані характер дій “караючої руки партії”, ані її сприйняття від цього не змінилися. Тому, навіть всупереч об’єктивним реаліям, нацистська пропаганда “жидобольшевизму” як влади євреїв лягала на сприятливий ґрунт і принаймні не знаходила маси противників⁵.

Тому слоган “допомоги у боротьбі з “жидобольшевіками””, або просто з “жидами”, став основною відправною точкою для пояснення ролі і місця добровольця-щуцмана в умовах окупації. Для прикладу, відповідальність і слухняність поліцаїв на службі нацистам у “Короткому огляді організації поліції Ярославського району” (м. Київ) пояснювалася “совістю” і тим, “як належало працювати українцю без жидів”⁶. Більше ніяких мотиваційних засад – національних, політичних чи побутових, які б не суперечили настановам нацистів, автор “огляду” знайти не зміг.

Нарешті, тільки через рік після вторгнення німецької армії на територію України штаб райхсфюрера СС розробив детальну програму політичної роботи серед щуцманів (додаток 1 до наказу № 31/42 від 19 серпня 1942 року про створення шкіл для поліцаїв). У розділі “Політичне виховання” перераховані теми лекцій для щуцманів із короткими конспектами до них. Ця система найдетальніше розкриває пропоновану нацистами систему ідейної мотивації добровольців, тому буде доречно її процитувати:

Політичне виховання і спрямування.

1 тиждень: Народи Європи.

Розгляд географії з застосуванням карти. – Європейські народи є народами осілими, а не кочівниками. – Кожен народ має свою одвічну територію. – Досягнення культури і цивілізації і пов’язані з цим питання сировини створили необхідність об’єднати всі народи на одному життєвому просторі. Наша мета: європейська спільнота народів. – Всі народи повинні жити.

2 тиждень: Спільний ворог народів Європи – євреї.

Батьківщина євреїв. – Імміграція євреїв до Європи. – Влились в торгівлю а не в роботу. – (Грошові позики під проценти – шлях до посилення позицій). Знищують народну культуру, сіють ворожнечу в народах і між народами для їх послаблення. (Преса в руках євреїв). Народи не бачать небезпеки.

3 тиждень: Більшовизм – влада євреїв.

Єврей – автор більшовицького вчення, Маркс – Мардохай. Євреї навертають народи до більшовицького соціалізму, який насправді є необмеженою владою євреїв. – Євреї здійснили “революцію”. Єврей Каганович – володар Радянського Союзу, Сталін його рабовласник. Євреї на найважливіших постах Радянського Союзу. Євреї комісари. Євреї повинні бути знищені.

4 тиждень: Адольф Гітлер – людина з народу пізнає євреїв.

Життя фюрера. З народу, батько бідняк. Адольф Гітлер робітник, Адольф Гітлер солдат. Адольф Гітлер звертається до народу, доводить небезпеку євреїв.

5 тиждень: Адольф Гітлер будує соціалізм для Німеччини.

Німеччина країна робітників і селян. Після усунення євреїв робота для всіх. Вулиці, розбудова, спорт і охорона здоров'я. Мандрівки для робітників, народний автомобіль [Volkswagen], опіка над матір'ю. Народ сильний і щасливий після вигнання євреїв.

6 тиждень: Адольф Гітлер завойовує соціалізм для Європи.

Народи Європи на службі єврейського фронту. Народи Європи хочуть домовленості, але євреї підбурюють до війни проти Німеччини. Сильний німецький солдат звільняє Європу від єврейського ярма. Народи Сходу звільнюються. Перемога за Німеччиною.

Обґрунтування:

а) Союзники,

б) Озброєння Європи. До перемоги Європейської спільноти народів⁷.

У 1943 році для заслужених шуцманів ввели, як нагороду, двотижневу поїздку до Німеччини, де ті могли наочно пересвідчитися у правильності нацистської політики і добробуті та розвиненості німецького народу.

Таким чином, підготовка відбувалася за чотирма основними спрямуваннями: геополітичним, що доводив “історичну місію” Німеччини, яка об'єднує Європу у “сім'ю народів”, антисемітським у такому ж “науковому” дискурсі, антирадянським, лєвова частка якого складалася з доведення єврейської природи більшовизму, та вихваляння досягнень націонал-соціалістичного режиму і фюрера особисто. Жодної патріотичної лєксики чи обіцянок світлого май-

бутнього для конкретних східноєвропейських народів чи груп населення тут не було.

Про патріотизм нацистська пропаганда заговорила лише навесні 1943 року, коли фронт повернувся на українську землю. А перші школи саме українських пропагандистів виникли лише на завершальному етапі існування окупаційного режиму в Україні, влітку 1943 року⁸.

Тобто, основою світобачення українського шуцмана, за задумом нацистського керівництва, повинні були стати два основних моменти: антисемітизм (у формі усвідомлення необхідності боротьби з “жидобільшовизмом”) та повна покора провідній силі у цій боротьбі – націонал-соціалізму.

¹ Нюрнберзький процес: Сборник материалов в 8-ми т. – М., 1986 – 1989. – Т. 3. – С. 567.

² Бунич И. Операция “Гроза”. – Кн. 2. – К. – СПб., 2000. – С. 658–659.

³ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939 – 1945). – Львів, 2003. – С. 126.

⁴ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941: Справочник. – М., 1999. – С. 491–495. На початок 1940 р. у центральному апараті НКВС євреї становили 5%. (Див.: Кричевський Л. Евреи в аппарате ВЧК–ОГПУ в 20-е годы // Евреи и русская революция: Материалы и исследования. / Ред.-сост. О.В. Будницкий. – М., 1999. – С. 344; Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. – М., 2001. – С. 211).

⁵ Для прикладу, мій дід, простий український селянин Сергій Прокопович Сова досі свято впевнений, що Ленін і Сталін були євреями, – інакше пояснити присутність такої кількості людей цієї національності в партії і “органах” він не в силі. І разом з цим, він з абсолютною симпатією згадує свого односельця “простого, але мудрого” Мойшу, котрий ще напередодні війни сказав йому, що “Сталін і Гітлер – це одна і та ж свиня, тільки на іншому боці лежить”.

⁶ ДА СБУ, ф. 13, спр. 397, арк. 35

⁷ ДА СБУ, ф. 2, оп. 7, № по оп. 14, спр. 44, т. 1, арк. 157зв.–158зв.

⁸ ДА СБУ, ф. 5, спр. 57773, арк. 26–43, 79. Радянський наступ у серпні 1943 р. під Харковом для РКУ став початком кінця, а якщо врахувати, що більшість існуючих на той час батальйонів шума були з відання управління орпо РКУ передані в підпорядкування тилового командування армії після зимового наступу РККА під Харковом, цей період варто розпочи-

нати з січня 1943 року – саме з цього часу територія РКУ стала невпинно скорочуватись, а функції – передаватися структурам вермахту. Тому літо 1943 р. можна вважати частиною завершального етапу існування РКУ. Іббенбюренський і Мюнстерський спеціальні табори були підпорядковані вермахту, на чолі їх стояли німецькі військовики і ряд українців-емігрантів, переважно з середовища гетьманців. Основою політичної підготовки курсантів (набраних з таборів військовополонених на території Німеччини) була українська державницька риторика без виразних ухилів в антисемітизм, а скоріше – у антирадянський, ба навіть антиросійський бік, з відповідними реверансами на адресу “Великонімеччини”. До шуцманшафту РКУ ця школа не мала відношення, а згадка про неї має на меті продемонструвати початок зміни пріоритетів у ставленні до пропаганди, спрямованої на українців, у частини німецького керівництва.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАЦИСТСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ І ПРОПАГАНДИ

Однією з важливих проблем вивчення історії Голокосту є дилема між науковим підходом і процесом емоційного переживання.

Особливо це стосується вивчення німецьких документів, ідеології нацизму, антисемітизму. Філософи, психологи, історики, літератори намагаються зрозуміти загадку маніакального антисемітизму, який почався в давньому світі і продовжується до сьогодні.

Дослідник нацистської ідеології французький філософ А. Безансон пише: “Нацистська мораль вимагає наслідувати порядок, який вказаний природою. Але природний порядок не впізнаний спостереженням, він виводиться з ідеологічного знання. Поліс “добра” представлений “білою расою”, поліс “зла” – “єврейською расою”... Проте тут все брехня. “Рас”, як їх розуміли нацисти, не існує. Не існує й “рослого білявого арійця”, навіть якщо можна уявити рослих білявих німців. Й “єврея”, як вони його розуміли, не існує, тому що створений нацистами расовий образ лише випадково збігається зі справжнім національним виглядом народу біблійного Заповіту.”¹

У той же час, звичайно, нацисти намагалися перевести “нову расову дійсність” на рейки більш-менш пристойної і зрозумілої для пересічного німця (й європейця) мови. Задля того треба було причепити до “неповноцінного” зрозумілі звинувачення й штампи.

Для людини, що знайома з тематикою Голокосту безцінними є приклади нацистської пропаганди, яка трактує євреїв як недовзначних більшовиків й енкаведистів. Нацисти відмінно володіли мовою пропаганди. Збірник О. Круглова це чудово демонструє. Й під час прочитання цих документів виникає відчуття (яке саме розроблюють ті, хто займається ревізією Голокосту), що німці усіляко намагалися розв’язати єврейське питання якомога гуманними методами, однак самі євреї цьому противилися, а тут ще додавалися небезпеки воєнного часу, некультурність українських антисемітів й т.д. і т.п. Саме тому нацисти змушені були почати винищення євреїв. Ми з вами розуміємо, що все це пропаганда. Однак тон документів настільки “чесний”, настільки зовнішньо бездоганий,

що сумніви у здатності німців піти на повне знищення євреїв (які й без того є присутніми, тому що важко собі уявити таке не уявне завдання, що його ретельно виконував один з культурних народів Європи), так от – сумнів цей зростає.

Як співчутливо вони брешуть: “Німецькі солдати звернули увагу на те, що в одному будинку в неможливих умовах замкнені єврейські діти у віці від декількох місяців до 5 або 6 років, чиїх батьків начебто розстріляно...”, і далі: “В зв’язку із тим, що не було жодного німецького нагляду, я поставив вимоги до солдатів, щоби більш ніхто, особливо ніхто з населення, не входив до хати, щоби про це більш не було розмов...” (документ №1.39, с. 52-53). Як вони віщають про помсту за злочини НКВД: “...відплату за вбивство... українців за допомогою взводу поліції і взводу вермахту було розстріляно 1160 євреїв” (документ № 1.16, с. 29) “... виходячи з інтересів продовження робіт утрималися від розстрілу цих євреїв й вирішили ліквідувати лише єврейське керівництво...” (документ №1.57, с. 67) Потім їх так само розстріляють, як і інших. Як хитро – про “єврейську небезпеку” влітку 1941. ”Як вже повідомлялось, було заарештовано єврея у віці 12 років, котрий стріляв по авто оперативної команди 4а. Всі намагання схопити можливих інспіраторів зазнали поразки. Як відплату знову буде проведено акцію проти євреїв” (документ №1.21, с. 34)².

Як примітивно – про кулемети, знайдені в синагогах. Які синагоги після 30-х? Вони давно вже були перетворені на клуби, військомати, у планетарії. Трапляються безглузді вигадки про євреїв, які начебто бігли з румунської зони окупації – в німецьку! З точністю до навпаки – до румунської бігли. Коли читаємо німецькі документи, відразу ж відчуваємо деяке відторгнення і в той же час – надзвичайну цікавість до разючих фактів, що в них наведено. Виникає питання – чи то факти?

У документах нацисти, дегуманізуючи євреїв, усіяло роблять з них більшовиків, енкаведистів, чекістів, катів й т.д. і т.п. Зрозуміло, для здорової у моральному відношенні людини належність, наприклад, якогось народу до ісламу, або до конвойних ГУЛАГу, або до осібної мови, не можуть бути ґрунтом для розстрілу дітей. Однак для людини, яка росла в режимі радянської вимоги – “пошуку ворогів”, пропаганда нацистів, особливо їх капосна знахідка – “євреї

розповсюджувачі тифу”, “євреї – більшовики” може слугувати виправданням дії окупантів. Насправді – військовий час! “Часи були такі, ”– з’являється версія. Однак якщо людина переживає трагедію іншого, співчуває, тоді в неї не виникає бажання вишукувати виправдання – не знали, не бачили, не розуміли.

Нарешті є потреба з’ясувати – чи була та пропаганда вповні німецькою, а чи підтримувана власними антисемітами, і то не лише з боку ОУН, а й з інших впливових кіл, як російських, так і кримськотатарських, церковних? І чи не маємо ми самі деяких подібних стереотипів? Чи не несемо ми самі подібних теорем і схем, задля власного заспокоєння, і власного прилаштування?

Не можемо забувати про той час і ту психологію. Не можемо звинувачувати тих істориків, що подалися до колаборантських часописів, у тому, що вони змушені були писати деякі речі. Спробуємо побачити за тим звичним “колаборантством” важку ситуацію тих людей. Як би ми самі вчинили на їхньому місці? Що було б з нами? Чи опиралися б ми загальносуспільній ситуації антисемітизму й ворожості до “ворогів Рейху”? Спроможні б ми були пронести з честю – ані строки підтримки тому чорному піару?

Водночас, нам треба чітко бачити реальні факти. Приклад – Олена Теліга, яка загинула у Бабиному Яру за намагання слугувати ідеї незалежної держави. Але, в той же час, вона явно була солідарна із антиєврейськими позиціями ОУН, і особливо Д. Донцова, який мав потужний антисемітський рефлекс. Небезпека “ідейного” антисемітизму, традицію якого необхідно перервати, задля нормального сучасності і майбутнього – є очевидною. Серед нас зустрічається іноді якась дивна “повага” до “щирості”, або й заобонності, начебто щирість у людиноненависництві на щось заслуговує. Недовіра до власного розуму та до власних добрих почуттів лишається проблемою й на сьогодні.

У той же час нацисти знали, як важко людині бути злою. Я хотів би у цьому разі згадати вислів Гімmlера: “ми повинні бути безжалісними та діяти без ненависті й емоцій, інакше переживання нас погублять”. Гадаю, що ми потребуємо протилежного підходу. Наука, тим більш історія – наука гуманітаріїв, особливо коли вона займається вивченням історії Голокосту – повинна змінити свій звичний підхід. Вона мусить гуманізуватися, інакше буде викли-

кати відторгнення в людей (як воно, до речі, і відбувається), які хочуть лишити у собі здатність співчувати, або буде і надалі створювати людей-роботів, які легко повірять якщо не в нову расову теорію, то вже принаймні в генну, або в культурну.

Читання, аналіз подібних документів аж ніяк не роблять нас кращими. Навпаки – вони згубно впливають на нашу психіку – тою думкою, яка випливає автоматично: “не може бути диму без вогню”. Або принаймні – якщо вони сміли так брехати, то чому мені не можна? Ми знаємо жахливі приклади, коли вивчення анти-семітської пропаганди нацистів, в радянському КГБ, потім переходило у псевдонаукові праці або й на шпальти газети “Правда”. Ми всі деколи бачимо не надто втішні результати семінарів з історії Голокосту, конференцій, на яких іноді деякі “науковці” поводять себе далеко не кращим чином.

До того ж є потреба перебувати в контексті часу.

Незважаючи на деякі не зовсім коректні і серйозні наголоси Е. Нольте, ми не можемо проходити повз того широкого розгляду проблем Голокосту на тлі сталінських й загальнокомуністичних репресій. Книга Е. Нольте “Європейська громадянська війна (1917 – 1945). Націонал-соціалізм і більшовизм”³ є доволі важливою для України, аби її оминати. Якщо на Заході були відомі злочини комуністів, то наша наука спромоглася на їхнє вивчення лише нещодавно. Сама його думка про те, що Гітлер та взагалі нацисти надто лякалися радянської Росії, є доволі суттєва. Інша справа, що той острах чомусь повернувся на євреїв, що було безглуздо, тим більш у війні з дітьми. Наведу цитату з самого Нольте: “Аушвіц не є прямою відповіддю на ГУЛАГ, але відповіддю, опосередкованою інтерпретацією. Я не казав, що ця інтерпретація брехлива, тому що вважав це зайвим. Тільки ідіот може сьогодні підхоплювати мову про “єврейський більшовизм”⁴.

На жаль, наше суспільство досі так не вважає. На жаль, у нас доволі багато подібних ідіотів, або навіть людей, які вголос можуть сказати про своє бажання вбивати. Якщо сперечання німецьких істориків підняло піну антисемітизму, то що може статися в нас?

Порівнюючи злочини нацизму і комунізму (що для нас природно а іноді й спонтанно), ми повинні пам’ятати, вважає німецький дослідник Ебергард Йєккель: “Більшовики закликали до знищення

буржуазії як класу, але не до знищення кожного окремого буржуа й тим більше не жінок та дітей “буржуазного походження”⁵. Хоча практика їх часто-густо була подібною, однак для суспільства все ж таки мало значення те, що мовив Й. Сталін: “Діти за батьків не відповідають”.

У той же час, за словами історика Йоахима Феста, “зрозуміло, що газові камери... були особливо огидною формою масового вбивства, й вони правомірно стали символом техноцистського варварства гітлерівського режиму. Але чи можна насправді стверджувати, що масові ліквідації... стріляниною в потилицю, які було практиковано роками в епоху червоного терору, є чимось якісно іншим?”⁶

У нас тільки починається порівняння злочинів нацистів зі злочинами ГУЛагу. В тому важливому, але дуже обережному порівнянні треба зазначити суттєву річ. Не можна змішувати все в одну купу. Але не можна й проходити повз злочини радянського режиму, тим більш під час Голокосту.

Варто наголосити, що постійне і широке використання Голокосту деякими єврейськими діячами, або діячами Ізраїлю, як роздмухування Великого Міфу вічного, непоборного антисемітизму усього світу – явно політизоване, і явно не має стосунку до історичного підходу. За приклад може слугувати книга С. Авербуха “Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах”⁷. При тому, що карикатури підібрані непогано, ми можемо прочитати надто політизовані, надто несерйозні заяви цього автора про “ненависть” і таке інше. Треба зазначити, що коли ми намагалися разом працювати над цією книгою, автор відмовився подавати подібні карикатури з газети “Правда”. Це при тому, що такі порівняння робилися дуже давно в ізраїльських дослідженнях.

Вислів Е. Нольте про “респектабельну науку”, яка мусить вислухати й іншу сторону, дуже слушний. Але – де в нас та “респектабельна наука”? Невже писання С. Білоконя стосовно двадцяти років “єврейської державності” в Україні в журналі “Сучасність”⁸ можна вважати “респектабельними”? Невже ті купюри з документів, які роблять українські історики для того, аби пристосувати наукові дослідження задля власної (а чи й іноді “офіційної”) концепції, про що пише М. Царинник⁹, можна вважати “респектабельни-

ми”? Скільки вже можна бовтатися в тих націоналістичних, етнічних межах, не розглядаючи проблему з відстані, цілком науково?

Чи створювали події 1937 – 1938 років те антисемітське тло, яке виявилось після вторгнення нацистів? Хіба не пройшли в ті роки чистки, які явно мали національний характер – і серед євреїв в СРСР? Хіба не розцінював Гітлер ті національні чистки як “розуміння” Сталінім проблеми, і хіба не тому було підписано договір Молотова-Ріббентропа?

Шлях гуманізації історичної науки почався у світі давно, але лише нещодавно з’явився в країнах СНД. Треба зазначити, що поки що прижився він надто слабенько. Історики й педагоги, які виховувалися на ідеях протистояння систем і класів, тепер з легкістю перейняли ідеї протистояння націй, культур і цивілізацій. Звідки ж ця ідея віковичної боротьби й протистояння? Хто розробив її найбільш послідовно – безумовно нацисти. Хоча комуністи теж додали своєю “боротьбою класів”. Взагалі – неможливість домовитися, конкуренція до останку, утвердження за рахунок когось – усі ці антигуманні й антиєвропейські психологічні кореляції, котрими просякнуте наше суспільство, саме вони й гальмують вивчення історії Голокосту, яке мало б давати ті плоди, які воно дало у Європі.

Ці плоди можуть виникнути лише в тому разі, якщо ми зуміємо бачити події широко і не лише технологічно. Так як бачить їх п. Марко Царинник в праці “Золочів мовчить”. На мій погляд, поява такої праці в українському часописі, є подією однозначно знаковою. Майже вперше щиро, вільно й неупереджено подано жакливі події золочівського погрому. Майже вперше автор розставляє всі крапки над “і”, вказуючи про той перебіг подій, який досі лишається білою плямою в українській історіографії. Біль автора має слугувати нам за дороговказ.

Е. Нольте закінчує свою книгу далекоглядним передбаченням: “...свідчення про початок справді мирного співіснування, які вже не будуть вводити в оману, з’являться лише тоді, коли в СРСР стануть читати... такі книжки, як “Архіпелаг ГУЛАГ” або ж наукові дослідження, покликані до життя не народно-педагогічними цілями, а питанням про істину”¹⁰.

На жаль, мусимо зазначити, що наразі Україна має лише окремі праці, в яких справді стоїть питання про істину. Крім того, маємо

іноді зворотнє явище – вивчення злочинів комуністичного режиму наштовхується на психологічне неприйняття й суспільства, й влади, й самих гуманітаріїв. Особливо коли це стосується вивчення пропагандистського впливу саме істориків та журналістів.

Вивчаючи нацистські документи, виникає спокуса знайти прості пояснення. Але згадаємо, що саме нацисти вчать підходити до справи легко, однозначно, саме їхня ідея – знаходити швидкі, радикальні, “чоловічі” рішення.

На щастя, історія не настільки проста, як це іноді здається. Дякуючи долі, ми ще маємо час на її вивчення і осмислення.

А. Безансон пише: “В подібних випадках маємо загальне правило. Перша лінія захисту, яку треба зайняти і тримати до кінця у двобої з ідеологічним режимом, – це беззастережна відмова від тієї картини реальності, що він її пропонує. Якщо піти назустріч і погодитися, що в цій картині є “частка правди”, наприклад, припустити, що існують арійці і неарійці й тому, існує “єврейське питання”, усе відразу пропало: волею починає керувати перекручений інтелект. Лишається лише можливість прохати “арійців” вирішувати це “питання” “по-людськи¹¹”...

¹ Безансон А. Бедствие века. – Москва, 2000.

² Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины, 1941 – 44 гг. / Сост. А. Круглов. – К., 2002.

³ Нольте Э. Европейская гражданская война (1917 – 1945). Национал-социализм и большевизм. – М., 2003.

⁴ Там само. – С.201.

⁵ Там само. – С.308.

⁶ Там само. – С.402.

⁷ Авербух С. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – К., 2005.

⁸ Білокінь С. Двадцять років “єврейської державності” в Україні, 1918 – 1938 рр. // *Сучасність*. – 2004. – №2.

⁹ Царинник М. Золочів мовчить // *Критика*. – 2005. – №10.

¹⁰ Нольте Э. Назв. праця. – С.481.

¹¹ Безансон А. Бедствие века. – М., 2000. – С.40.

III. “ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” У РЕЦЕПЦІЇ ЗМІ РЕГІОНІВ
УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНІ ТА ОСОБЛИВІ РИСИ

Карел Беркгоф

**АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНОМОВНИХ ВИДАННЯХ
У РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА¹**

У своїй роботі, присвяченій антисемітській пропаганді, що виходила з Міністерства пропаганди й була спрямована на німецьке населення, американський історик Джефрі Герф підкреслює, що антисемітизм був ядром світогляду нацистських лідерів. Вони вважали, що більшовизм є зняряддям, яке єврейство використовувало для захисту своїх інтересів, і тому їхня антибільшовицька ідеологія випливала з ненависті до єврейства, а не навпаки. Герф також указує на те, що центральне місце в нацистській пропаганді займав “пророчий” виступ Гітлера від 30 січня 1939 р., у якому він попереджав, що євреї втруть, якщо вони, як він уважав, розв’яжуть нову війну. Це “пророцтво” з’являлося в нацистській пропаганді багаторазово, оскільки в ньому затверджувалося, що Друга світова війна була війною “міжнародного єврейства” проти німців. Проекуючи свою ненависть на уявлюваного ворога, нацисти вважали, що мають усі права на здійснення відплати, причому в широких масштабах. Крім того, тільки теза про “всесвітню змову” могла пояснити їм причину, завдяки якій виник довгостроковий і міцний союз між сталінським Радянським Союзом, з одного боку, і Великою Британією й Сполученими Штатами, з іншого. Інакше кажучи, нацистська антисемітська пропаганда виникала не тільки з ненависті або цинізму².

На додаток, Герф переконливо показує, що незважаючи на те, що пропаганда була брехливою й не називала конкретних імен або місць, вона все-таки інформувала про намір знищити євреїв набагато більше, ніж це здавалося тоді сучасникам подій і здається багатьом дослідникам сьогодні. Евфемізми й неправда не були настільки вже типові під час обговорення нацистами долі євреїв;

нацисти часто використовували слова “винищування” (*vernichten/Vernichtung*) і “знищення” (*ausrotten/Ausrottung*). У згадуваному “пророцтві” Гітлера й в інших заявах часто відсутні подробиці, однак щодо загальної політики була повна ясність. У той же час, інтенсивність антисемітської пропаганди згодом змінювалася. Наприклад, у липні – серпні 1941 р. і навесні 1943 р. антисемітські кампанії досягали свого піка. Дослідникам нацистської пропаганди, що здійснювалася українською мовою, варто враховувати ці особливості³.

Їх необхідно брати до уваги й при вивченні нацистської друкованої пропаганди в Райхскомісаріаті Україна. Нижче я запропоную читачеві деякі зі своїх висновків, зроблених у ході вивчення повсякденного життя в Райхскомісаріаті⁴. Однак перед цим необхідно кинути оком на організаційний бік пропагандистської діяльності. У Райхскомісаріаті, що був адміністративно-територіальною одиницею, яка перебувала під керуванням цивільної нацистської адміністрації, преса була цілком доступна жителям великих і маленьких міст, і міські жителі могли цілком легко підписатися на газети. У Райхскомісаріаті, відповідно до границь на січень 1942 року, виходили 45 газет українською мовою, у деяких з них наклад сягав 20 тисяч примірників (а сумарний наклад – 1,5 мільйонів). Періодичність видання становила 3–4 рази в тиждень⁵. Пізніше, коли було захоплено області лівобережної України, загальна кількість видань виросла до близько 60.⁶ Протягом окупації не було жодної україномовної газети, яку б розповсюджували в усіх генеральних округах райхскомісаріату, однак “Волинь” і “Нове українське слово” були серед найбільш відомих. На противагу цьому, у сільській місцевості газет дістати було важко, і часто їх можна було прочитати лише, коли їх привозили із собою селяни, що верталися з міста⁷.

Незважаючи на те, що редактори газет користувалися деякими перевагами, ставлення до них було далеко не кращим. Редакції київських газет “Нове українське слово” і “Последние новости” (єдиної в Райхскомісаріаті легальної газети російською мовою) розміщалися в тому ж будинку, що й “Deutsche Ukraine-Zeitung“, однак входити в будинок через центральний вхід могли лише німці й фольксдойче⁸. У місцевих журналістів було мало простору для

ініціативи, оскільки німецьке керівництво змушувало їх передруковувати статті з німецьких джерел, а германські цензори (у великих містах ними могли бути й міський комісар, і генерал-комісар) часто-густо днями, а то й тижнями затримували місцеві новини⁹.

Після того, як Костянтин Штепа (який на початку 1942 р. – можливо, під загрозою смерті – став редактором “Нового українського слова”), написав у статті, що більшовики рівною мірою переслідували росіян і українців, і що українці можуть насолоджуватися російською літературою, він змушений був обіцяти надалі втримуватися від “вихвалання” російської культури¹⁰. Улас Самчук, перший редактор газети “Волинь”, що виходила в Рівному, опублікував кілька передовиць, які були сприйняті багатьма як відкрита критика німецької політики. Вважаючи (втім, помилково), що він є головним мельниківцем у цьому генеральному окрузі, поліція безпеки заарештувала його й тримала під арештом на протязі майже двох місяців¹¹.

Після нетривалого періоду, коли редакції ще мали якусь відносну свободу, газети значно скоротилися в обсязі й друкували майже тільки статті, отримані з німецьких інформаційних агенцій, зокрема, з “Української кореспонденції”, що була рівненською філією “Германського інформаційного агентства”. Тому антиамериканські й антибританські статті стали з’являтися частіше, ніж антибільшовицькі; почали публікуватися різні матеріали, у яких йшлося про “германські” впливи на Україну – про готів, варягів, імператрицю Катерину II. “Нове українське слово” до того ж намагалося очорнити українське козацтво й українську національну самосвідомість. Однак “Волинь” у Рівному й “Подільянин” у Кам’янець-Подільському були виключно “українськими”, або принаймні антиросійськими. А оскільки “Українська кореспонденція” періодично поширювала ті матеріали, вони потім з’являлися й у всіх інших виданнях у Райхскомісаріаті¹².

Як і в німецькій пресі, тут гітлерівське “пророцтво” про знищення всіх євреїв також з’являлося регулярно. Наприклад, у березні 1942 р. преса процитувала таке висловлення фюрера: “Тепер здійсниться моє передбачення у тому, що в наслідку теперішньої війни буде знищено не арійські народи, а жидів”¹³. Анонімна стаття у “Волині” у травні 1942 р. наступними словами підбурювала до

ненависті стосовно євреїв: “Доля світового жидівства була припечатана тої самої хвилини, коли Адольф Гітлер заповів проти нього боротьбу, аж до остаточного винищення та звернув увагу народів Європи на цю небезпеку”¹⁴.

В цілому, минуле й роль євреїв у минулому в газетах обговорювалися рідко. Тільки в одній з декількох статей про Голодомор 1933 року відзначалося, що лише євреї не були його жертвами, оскільки “у жидів не бракувало ні золота, ні доларів”¹⁵. Час від часу антисемітизм у пресі набував “національного” ухилу. В одній анонімній статті, наприклад, вихвалялося “розшарування українського суспільства”, що нібито відбувалося в такий спосіб: українці “верталися” до професій, у яких раніше домінували євреї й інші “іноземці”¹⁶ (беручи до уваги схожість цих думок з тими, які висловлювалися Уласом Самчуком у його спогадах, можна припустити, що цю статтю міг написати він¹⁷). “Український” підтекст з’являвся також у публікаціях, присвячених виявленню у травні 1943 р. у Вінниці 9439 жертвам масових репресій НКВС. Незважаючи на те, що серед вбитих були й українці, і поляки, і євреї, і росіяни, і цивільні, і військові, і комуністи, і безпартійні, і навіть деякі службовці НКВС¹⁸, контрольована німцями преса й радіо оголосили про те, що “десять тисяч українців” було вбито Сталіним і євреями¹⁹.

На протигагу главі Греко-католицької церкви митрополитові Андрею Шептицькому, керівництво відродженої Автокефальної Православної церкви виступало в окупаційній пресі із заявами, у яких засуджувався “єврейський більшовизм”. Так, у червні 1942 р. архієпископ Полікарп (Сікорський) висловив ворожу позицію стосовно “московсько-жидівського комунізму”, а після поразки німців під Сталінградом переконував українців їхати на роботу до Німеччини й таким чином сприяти поразці “комуністичної московсько-жидівської держави”²⁰. У березні 1943 р. Полікарп, судячи з публікацій у пресі, заявив, що знає, чому так багато людей, у яких рідні були в Червоній армії, рятувалися втечею перед її поверненням: “Бо знають, що слідом за цією армією йде, під проводом жидо-комуністів, НКВД”. Він писав також, що, на його жаль, багато інших не стали втікати, і запитував їх: “Чи ви не уявляєте собі мстивого і злючого у своїй помсті жидівства, що так винищило наш народ за 20 років свого панування на Великій Україні і почало було нищити

його на Західній Україні?”²¹ У такому ж дусі він розмовляв і з нацистськими чиновниками²².

Увечері 10 травня 1943 року радянська авіація провела тригодинне бомбардування київських мостів, фабрик і лікарень, внаслідок чого загинуло щонайменше 33 цивільних жителя Києва. Німецька влада відразу використала цей привід. 15 травня перед університетом пройшов масовий жалобний мітинг з приводу загиблих киян.

У своєму виступі перед юрбою голова міської управи Леонтій Форостівський, мабуть, висловився в тій же тональності, що й у своїй статті, опублікованій напередодні в “Новому українському слові”: дивлячись на загиблих дітей, “ми пізнаємо морду юдейства, яке так ненавидить нас, українців”. Виступив також єпископ Автокефальної Православної церкви Ніканор (Абрамович), співав церковний хор, потім духівництво очолило процесію й вона направилася до площі Святої Софії. Там хід був очолений священнослужителями Автономної Православної церкви, що визнавала Московський патріархат, і далі направилося до Лук’янівського цвинтаря, де тіла було поховано у братській могилі. Літургію проводив єпископ Пантелеймон (Рудик). По завершенні похорону Форостівський поскаржився (принаймні так він описав це у своїх спогадах) німецькій владі, що Пантелеймон не піддав осуду тих, хто стояв за бомбардуванням. У той же час Пантелеймон видав брошуру, що хоча й не з’явилася у періодичній пресі, однак, проте, становить інтерес²³.

Хоча слова “євреї” у ній не було, брошура Пантелеймона була дуже антисемітською. Уже давно, говорилося в ній, “через каверзи злого духа навіть обраний колись нарід Божий став непокірливим, жорстоковійним та богоненавідним до того, що вбивав своїх же пророків, а самого Сина Божого не побоявся розп’ясти на хресті. (...) Всі братовбивчі війни, всі криваві перевороти, всі злочинні заклоти, – це справа рук цього самого народу. (...) Злочинним обманом та насильством сини диявола під виглядом большевизму захопили у свої руки владу над нашою країною і облили її кров’ю мільйонів невинних людей. (...) Закликаю всіх вірних братів і сестер (...) всіма засобами допомагати німецькій армії і органам німецької влади знищити диявольську владу (...)”²⁴.

Вплив антисемітської пропаганди в Україні оцінити важко. Ще складніше оцінити ступінь, до якої вона спонукувала українців і інших неєвреїв певним чином реагувати на події Голокосту. Відповіді на ці питання ані сьогодні, і, можливо, ніколи не буде. Однак із упевненістю можна припустити, що заяви, подібні тим, що робили Полікарп і Пантелеймон, впливали на моральність віруючих християн, які могли б прийти на допомогу євреям.

¹ Оригінальна назва статті: *Berkhoff K.C. Anti-Semitism in Ukrainian-Language Publications in the Reichskommissariat Ukraine*. Пер. з англ.: Михайло Тяглий, Карел К. Беркгоф.

² *Herf J. The 'Jewish War': Goebbels and the Antisemitic Campaigns of the Nazi Propaganda Ministry // Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 19. – №1 (Spring 2005). – P. 51–80. Див. також його нову книгу: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. – Cambridge, Massachusetts, 2006.

³ Про пропаганду в окупаційній пресі Криму див.: *Тяглю М.І. The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941 – 1944 // Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 18. – №3 (Winter 2004). – P. 421–459.

⁴ Див.: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge, Massachusetts, 2004.

⁵ ЦДАВОУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 78, арк. 31 (RKU *Lagebericht* за січень 1942 р., Рівне, 14 лютого 1942 р.).

⁶ Підраховано за: ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 97, арк. 63–80 (“Die Fremdsprachige Zeitungen und Zeitschriften im Reichskommissariat Ukraine,” б.д., б.м.).

⁷ *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*, no. 24 (9 жовтня 1942 р.). – P. 13; *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*, no. 32 (4 грудня 1942 р.). – P. 12; ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 1, спр. 307, арк. 110 (комісар дистрикту Біла Церква, 28 жовтня 1942 р.).

⁸ National Archives of the United States, microcopy T-120, roll 2533, frame E292537.

⁹ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 307, арк. 68–71 (Л. Дудин, “О пропаганде”, звіт для Сіро-SD, б.м., 1 жовтня 1942 р., з перекладом німецькою).

¹⁰ Archives of the Hoover Institution on War, Revolution and Peace, interview transcripts of the Harvard University Refugee Interview Project, box 23, no. 441 AD, B-6, fols. 5-6: [Костянтин Штепа], б. м., 12 лютого 1951 р.; Hoover Institution archives, B. I. Nicolaevsky collection, Series no. 178, box 232, folders 10–11, fol. 134: [Лев Владимирович] Дудин, “Великий мираж: события 1941–1947 годов в понимании советского человека,” б. м., 1947;

Величківський Микола. Сумні часи німецької окупації (1941–1944 року) // *Визвольний шлях*. – Част. 12. – №3. – Лондон, 1965. – С. 298.

¹¹ *Самчук У.* На коні вороному: Спомини і враження. – Вінніпег, 1975. – С. 113, 140, 149-155, 177; *Ereignismeldung UdSSR*, no. 191 (10 квітня 1942 р.). – Р. 36.

¹² ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 307, арк. 93-96 (звіт Сіро-SD генерального округу Київ від 1 жовтня 1942 р.)

¹³ Жиди будуть знищені. Висловлювання Адольфа Гітлера до старих товаришів по партії // *Дзвін волі* (Біла Церква). – 1942. – 29 березня. (Цитовано за: Державний архів Російської Федерації (Москва), ф. 8114, оп. 1, спр. 942, арк. 191).

¹⁴ Європа звільняється від жидів // *Волинь*. – 1942. – 12 березня.

¹⁵ *Відродження* (Тараща). – 1942 – 6 грудня.

¹⁶ Розшарування українського суспільства // *Український голос* (Проксурів). – 1942 – 25 вересня.

¹⁷ Там він писав: “Дуже важливою справою було урухомлення чималої кількості виробничих підприємств, малих фабрик та заводів (...). По околицях діяли вапнярні, пекарні, пивоварні, гуральні, цукроварні. І коли взяти на увагу несприятливий час, як також, що все це робилося силами українських людей, багато з яких було в цьому щойно початківцями, те все це давало багато підстав для оптимізму, і що під цим оглядом наше суспільство було на добрій дорозі. (...) Дуже задовільно відбувалося оформлення населення національно. Здавалося, що минулі століття полонізації, москалізації не залишили тут глибокого сліду. Міста цілковито переходили на українську мову (...).” (*Самчук У.* На коні вороному. – С. 71).

¹⁸ *Хмельницький І.* [Коспірук Костянтин]. В країні рабства і смерті // *Самостійна Україна*. – Част. 4. – №2(37). – Чикаго. – 1951, лютий. – С. 2; *Мелешко М.* Вінниця: спомини перекладача Комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938. – Нью-Йорк, 1991. – С. 71, 79–80; *Фесенко Т.* Повесть кривых лет. – Нью-Йорк, 1963. – С. 97–98; Hoover Institution archives, interview transcripts of the Harvard University Refugee Interview Project, box 23, no. 548 AD, B-6, fol. 7: редактор газети “Вінницькі вісті” [Михайло Зеров?], б. м., 24 квітня 1951 р.

¹⁹ Див. напр.: *Дзвін волі*. – 1943. – 29 липня.

²⁰ Святий обов’язок українського народу // *Український голос*. – 1942. – 21 червня.; *Український голос*. – 1943. – 14 лютого.

²¹ *Український голос*. – 1943. – 6 травня.

²² Освідчення Високопреосвященнішого Адміністратора Св. Православної Церкви в Україні у Райхскомісаріаті // *Волинь*. – 1942. – 12 лютого.; *Kleßmann C.* Nationalsozialistische Kirchenpolitik und Nationalitätenfrage im

Generalgouvernement (1939 – 1945) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Vol. 18. – №4 (1970). – P. 596.

²³ Лук'янова Г. Зі щоденника війни 1941 – 1945 років // *Розбудова держави*. – Київ. – 1995. – №4, квітень. – С. 61–62; Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упор. Д.М. Маликов. – Київ, 2000. – С. 222; *Фороствівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 33–36; *Фороствівський Л.* До громадян м. Києва // *Нове українське слово*. – 1943. – 14 травня; *Нове українське слово*. – 1943. – 16 травня; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 6, арк. 30 (лист Д.С. Коротченко до М.С. Хрущова “О состоянии партизанского движения на правобережной Украине”, б. м., 22 липня 1943; *Фесенко Т.* Повесть кривых лет. – С. 88–89; *Кузнецов А.* Бабий Яр: роман-документ. – Нью-Йорк, 1986. – С. 374; *Дублянський А.* Тернистим шляхом. Життя Митрополита Ніканора Абрамовича: до 20-ліття архипастирського служіння, 1942–1962. – Лондон, 1962. – С. 49.

²⁴ Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, колекція “Листівки окупаційного періоду”, 2602лф, 2603лф (Єпископ Пантелеймон. Проти анархії злого духа. Б. м., б. д. Брошура також зберігається у ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 390, арк. 12–13).

“ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” В ОКУПАЦІЙНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження тем, пов’язаних, по-перше, з вираженням громадської думки щодо різних суспільно важливих питань у засобах масової інформації та, по-друге, – з впливом мас-медіа на формування такої думки, мають неминущу актуальність, надто коли в зоні пильної уваги преси та ін. ЗМІ виявляються проблеми міжнаціональних, міжконфесійних стосунків, проявів ксенофобії тощо. Переконає в цьому збурення мусульманського світу, що викликала публікація данською газетою “Юлландс Постен” карикатур на пророка Мухаммеда. Прикметною видається реакція провідної правої газети “Хамшарі”, власником якої є міська влада Тегерана (Іран): тут оголошено конкурс на кращу карикатуру про винищення євреїв під час Другої світової війни. Мотив “єврейської провини” за всілякі негаразди може знову набрати сили, адже влада мас-медіа в сучасному світі справді величезна. Зокрема, визначення політичної орієнтації та соціального самопочуття населення, здійснене в 5 областях України, в т. ч. й на Вінниччині, Центром соціологічних та політичних досліджень “Соціовимір” у грудні 2005 року, засвідчило, що близько 60% опитаних громадян довіряють журналістам (порівняно з 2004-м роком цей показник зріс утричі). Попри те, що дослідження такого типу були неможливі в умовах комуністичного чи нацистського тоталітаризму, найімовірнішою бачимо гіпотезу про не меншу, а то й вищу довіру до друкованого слова також і в період окупації, коли газети були основним джерелом інформації про події на фронтах. Люди дуже цікавилися цим і, хоч наклади періодичних видань не перевищували десятків тисяч, передавали номери з рук в руки, перечитували всі матеріали. Поза сумнівами, вплив преси був значний, хоча, звісно, не всі довіряли газетам, пам’ятаючи радянську одностайність оцінок, поглядів і т. ін. у друкованих органах. Можна також припустити, що увагу читачів привертали нові – “самостійницькі”, антикомуністичні теми.

Такі дослідники, як С. Жумар¹ і М. Ривкін² (Білорусь), А. Каспяравічюс³ (Литва), І. Альтман⁴ і Л. Воловик⁵ (Росія), Ю. Смілян-

ська⁶, М. Тяглий⁷ (Україна) та ін. розглядали як загальні тенденції висвітлення “єврейського питання” в пресі на окупованих територіях колишнього СРСР, так і конкретні історичні факти, припускали можливості використання друкованих засобів масової інформації як джерел для з’ясування подій Голокосту тощо. Проте на сьогодні ще повною мірою не вивчено зміст періодичних видань, які виходили того часу в Україні, зокрема на регіональному рівні. Гадаємо також, що високоінформативним у цьому сенсі може виявитися дослідження напрямів і форм антисемітської пропаганди в періодиці з урахуванням специфіки краю, визначення внеску місцевих авторів у створення образу єврейства як світового ворога, формуванні спрямованої проти євреїв громадської думки тощо.

Нами досліджено 803 примірники періодичних видань, які виходили на території Вінниччини або присилалися сюди з нацистських пропагандистських центрів, – всього 11 назв (6 українською, 4 російською, 1 німецькою мовою). У фондах науково-довідкової бібліотеки (НДБ) Державного архіву Вінницької області (ДАВО) збереглися тільки часописи, що виходили в німецькій зоні окупації. Серед місцевих газет найповніше представлена “Вінницька вісті” (далі – “ВВ”) – 260 чисел. Її наклад сягав 12 000 примірників. Перший номер цього видання вийшов 28 серпня 1941-го, а останній – 5 березня 1944 року. З 19 вересня 1941 року видавалася міська “Козятинська газета”. Збереглося 14 чисел за вересень – листопад 1942 року, 2 підшивки за 1943 рік і 1 номер додатка до “Козятинської газети” – “Літературна газета” за грудень 1943 року.

На Козятинщині з перших місяців окупації видавалася й районна газета “Нове життя”. У фондах НДБ ДАВО відкриті номери за січень – липень 1942 року. Маємо також 10 чисел за вересень – грудень 1942-го та 27 – за перше півріччя 1943 року “Калинівських вістей”, які видавалися з 1942 року. В Калинівці, також із 1942 року, виходила обласна газета “Відродження”; зберігся 31 номер цього видання за січень – вересень 1942 року. З 1943 року видавався тижневик “Гайсинська газета” – збереглося всього 16 її номерів за квітень – жовтень 1943-го.

Зіставивши зміст найповніше збережених “Вінницьких вістей” та наявних номерів інших видань, ми дійшли висновку, що редакційна політика всіх вищезазначених часописів була схожою між со-

бою і відображала ідеологію антикомунізму, нацизму, українського націоналізму, антисемітизму. Зрештою, легальна преса й не могла мати іншого ідейного спрямування. Окрім того, коли гітлерівська Німеччина розпочала переслідування українських націоналістів, у пресі значно поменшало відверто проукраїнських матеріалів; перший номер “ВВ” у 1943 році взагалі вийшов без тризуба біля заголовка.

До Вінниччини надходили ще часописи, що видавалися за її межами, переважно в Берліні. Науково-довідкова бібліотека ДАВО має на зберіганні окремі номери таких періодичних видань, як “Deutsche Ukraine-Zeitung” (“Німецька газета для України”), “Український вісник” та російськомовні “Новое слово”, “Голос правды”, “Добровольческий вестник” і “Клич”. За ідейно-тематичним змістом ці видання були подібні до місцевих, можливо, навіть правила для останніх за зразки. Спільною рисою для всіх розглянутих часописів був агресивний антисемітизм, особливо до кінця 1943 року; в січні – березні 44-го місцеві газети подавали значно менше матеріалів антиєврейського спрямування, зосередившись на описі нібито й далі переможної ходи німецької армії, що вже відступала. Проте й 17 лютого 1944 року “Добровольческий вестник” надрукував статтю “Иудейский план порабощения всего мира” – образ ворога, як бачимо, залишався незмінним. Зауважимо принагідно, що окремі номери “Добровольческого вестника” надійшли з Гайсина, де під час окупації перебував штаб Кубанського козачого полку, який брав активну участь у проведенні антиєврейських акцій⁸.

Специфічність преси як джерела вивчення ідеології й практики геноциду євреїв полягає в її агітаційно-масовому характері, виразному суб’єктивізмі, що виявлявся у відчутній тенденційності добору висвітлюваних тем і в підходах до їх розкриття. З одного боку, понад 60% тексту “ВВ” та районних газет відводилося під матеріали, що в пронацистському дусі інформували про перебіг подій на фронтах Другої світової війни, коментували міжнародне становище, з’ясовували “визвольну місію Німеччини” (надто до весни 1942 року, поки нацисти не перейшли до переслідувань українських націоналістів).

Згодом ці теми залишалися в полі зору редакцій, але менше – та й обстановка на фронтах змінювалася. Більше уваги приділяло-

ся коротким інформаціям про місцеве життя. На шпальтах газет схвально відгукувалися про окупаційну політику, в тому числі про її невід’ємний компонент – вирішення “єврейського питання”, – чи то йшлося про засадничі положення, чи то про їх реалізацію на місцях. Підтримка гітлерівського ставлення до євреїв на територіях, окупованих Німеччиною, виявилася в публікації відповідних уривків із промов Гітлера (у “ВВ” за 28 листопада 1941 р.; калинівської газеті “Відродження” 7 січня 1942-го; “Козятинській газеті” за 10 лютого 1943 і т. п.). Схвально оцінює антиєврейські заходи письменник Аркадій Любченко в інтерв’ю, надрукованому “Новим життям” (Козятин) 27 липня 1942 р. А ось кілька цитат із “Гайсинської газети”. В редакційній статті “Дворіччя нового життя” в числі за 25.07.43 одним із головних здобутків “нового порядку” називається ось що: “Понад два десятиліття чекали, коли закінчиться жидівське панування над нами, і наші надії збулися”. Через місяць, 29 серпня 1943 р., Юрій Стрижевський дає відповідь на запитання “За що ми вдячні німцям?” – за те, що звільнили від жидів. Подібні оцінки діяльності окупаційної влади часто трапляються на шпальтах усіх збережених видань того часу.

Преса виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: домогтися, щоб якомога більше населення окупованих земель прийняло антисемітськими й антикомуністичними поглядами, причому головним “технологічним” прийомом для досягнення цієї мети було ототожнення єврейства з марксизмом, більшовизмом, радянською владою та її репресивною системою. Саме з таких позицій висвітлювалися теми статей: “Жидівські пляни та советська дійсність” (було три подачі у “ВВ”: 4, 7 та 15 липня 1943 р.); “Більшовизм – жидівське явище” (14 листопада 1943 р. у “ВВ”); “Советські генерали з жидів” (там само, 25 квітня 1943 р.); до річниці Жовтневої революції 8 листопада 1942 року “ВВ” дали статтю “25 років терористичного панування”; “Калинівські вісті”, ґрунтуючись на принципі тотожності основ більшовистської ідеології та політики і єврейства в цілому, розповідають про те, “Хто керував советською пресою?” та про злочинного Гершелю Ягоду – в публікації під назвою “Московські кати”¹⁰. Причому, не здається випадковим збіг багатьох дат виходу у світ матеріалів антиєврейського спрямування з датами радянських свят: створення суперечності

між звичними й новими даними, як і кожен контраст, ефективно привертає увагу читачів.

З іншого боку, не друкувалися відомості про те, як саме й ким здійснювалося масове знищення євреїв у м. Вінниці та районах області, які нелюдські умови не життя, а животіння створила євреям окупаційна влада, як представники гнаного народу протистояли своїм убивцям тощо.

Справді, прямим текстом про масові вбивства дітей, літніх людей, зовсім старих і молодих жінок тільки за те, що вони євреї, не говорилося, бо це показало б “розв’язання єврейського питання” німецькою владою в небажаному для неї ракурсі, наблизивши читачів до тих, ще недавно живих, таких самих, як і читачі, людей, котрі переважно були далекі від політики, влади, від усіх приписаних їм гріхів... Та між рядками кожен – за бажання – міг розгледіти істину. Нацисти і їх посібники приховували факти розправи над мирним населенням в цілому, а над євреями зокрема. Проте в номерах газет, що виходили напередодні акцій знищення єврейського населення або відразу після них, містилися статті, які виправдовували та декларували позбавлення від єврейства взагалі. Перед першим єврейським погромом у Вінниці місцевий автор Андрій Луговий у статті “Український нарід і жида” доводив необхідність позбутися підступного “жидівського ворога”, як це зробили в Німеччині. А зразу після масової страти вінницьких євреїв 19 вересня 1941 року газети виходили з публікаціями, в яких цинічно говорилося про “акції очищення людності” – про це згадував вражений аморальністю преси свідок трагедії на Літинському шосе. 16 квітня 1942 року нацисти знищили понад 5 тис. вінницьких євреїв, а вже 19-го в статті “Творець нової Європи” журналіст Лазор захоплено пише: “Провидіння благословило фюрера на святий бій за звільнення людства від жидівського плюгавства, ми з честю наслідуємо його...”

Привертають увагу різні документи розпорядчого характеру, що надходили з установ німецької окупаційної влади та органів місцевого самоврядування й друкувалися в газетах 1941 – 1942 рр. Вони подавали читачам ідеологію відкритого пограбування єврейського населення як цілком нормальну, прийнятну, само собою зрозумілу. Прояви соціально-економічного антисемітизму мали

сприйматися громадою як обов'язкова банальність, прикмета нового порядку. Так, уже 12 вересня 1941 року "ВВ" надрукували постанову тимчасового місцевого самоврядування про накладання контрибуції на єврейське населення міста в розмірі 300 000 крб. Тих, хто відмовився б від сплати цієї данини, чекав розстріл. Під рубрикою "Адміністративні заходи" читаємо про обов'язкове "носіння жидами пов'язок на руці з зіркою Давида", "вилучення колишніх житлових будинків, що належали жидам", та передачу їх житловому відділу управи¹¹; про позбавлення євреїв-інвалідів соціального забезпечення¹²; 27 листопада й 14 грудня того ж року "ВВ" публікує розпорядження "про порядок оплати жидів, що працюють", згідно з яким євреї-ремісники одержували тільки до 50% зарплати, позбавлялися права отримувати надвишки за надурочні роботи, було встановлено постійну "данину від жидів". "Вінницькі вісті" 7 грудня 1941 року, а часописи Калинівського, Козятинського та Гайсинського районів трохи згодом опублікували документи, що регламентували базарну торгівлю та встановлювали базарний збір: євреям дозволялося відвідувати базари Вінниці та райцентрів один раз на тиждень – у неділю, тільки протягом двох годин після 12.00. Для городян інших національностей такі обмеження не встановлювалися...

У цьому сенсі окупаційну пресу можна використати як допоміжне джерело з вивчення долі євреїв, оскільки опубліковані в 1941 – 1942 рр. оголошення, постанови, накази й под.документи окупаційної адміністрації та органів місцевого самоврядування містили таку інформацію соціально-економічного змісту, як вказівки про обмеження громадянських прав євреїв, порівняльні дані про їх чисельність у різні періоди, відомості про звільнені помешкання, що раніше належали єврейському населенню й т. п.

Про узаконення дискримінації євреїв уже говорилося раніше. Тут зауважимо, що саме завдяки газетним публікаціям вдалося верифікувати статистичні показники кількості жертв Голокосту в м. Вінниці. 29 січня 1942 року "Вінницькі вісті" дають порівняльні дані щодо кількості населення в обласному центрі в різні періоди: "...По совєцькому перепису в місті мешкало 30 000 жидів. На 1 січня 1942 року було зареєстровано 35 618 мешканців. З них: українців – 24 124 чол., ... жидів – 5 099 чол..." Про масштаби акцій зни-

щення євреїв у Вінниці свідчить повідомлення від 25 січня 1942 року, вміщене у “Вінницьких вістях”: “...до 01.01.1942 р. житловим відділом видано 4 175 дозволів на одержання квартир... Складено також 5 218 актів оцінки залишеного нещодавно жидівськими мешканцями майна...”

Ще один штрих до висвітлення “єврейського питання” окупаційною пресою Вінниччини – це вияви задоволення життям без євреїв, яких звинувачували у всіх недоліках, проблемах довоєнного і воєнного часу. У схвальному тоні в газетах писалося, що заклади охорони здоров’я, освіти, культури звільнилися від “жидівського засилля” й можуть повноцінно функціонувати й т. п. Наприклад, 11 січня 1942 року “ВВ” публікують за безособовим підписом “Студенти і курсанти” допис “Минуле і сучасне Вінницького педагогічного інституту”. В ньому йдеться про відкриття навчального закладу, точніше кажучи, відновлення його діяльності на інших засадах і в іншому середовищі. Буквально в першому абзаці, присвяченому формуванню найголовніших завдань і досягнень новоствореного колективу, сказано: “Перш за все треба було позбутися всього того, що залишили у спадщину жиди: бруду, неохайності, анархії, – і цього домігся інститут”. При подібному підході зовсім ігнорувалася факт, що таке “звільнення” від єврейської інтелігенції відбулося внаслідок убивства одного з народів, які жили на цій землі.

Оскільки майже в кожному числі обов’язково було вміщене щось із виразними антисемітськими мотивами, то звідси можемо висувати, що справді окупаційні і друковані органи нерідко були інструментом маніпулювання свідомістю місцевого населення, одним із чинників заохочення антиєврейської поведінки, формування байдужого ставлення до долі євреїв навіть серед найближчого оточення – колишніх колег, сусідів. Цей висновок можна підтвердити, звернувшись до свідчень, даних районним і міській НДК¹³ до “усної історії”: людям запам’яталися розпорядження, оголошення в газетах, де йшлося про спеціальні умови життя євреїв. Дехто розповідав про гнітюче враження, яке справляли подібні матеріали, посилювали почуття покинутості напризволяще, приниженості, безвиході.

Антисемітська пропаганда, здійснювана окупаційною пресою на Вінниччині, використала для ефективнішого насадження ідеї

“єврейської вини” факт розкопки могил людей, розстріляних енкаведистами в 1937 – 1941 рр.

Починаючи з 6 липня 1943 року, публікації про злочин сталінської системи, трагедію українського народу були в кожному числі “ВВ”, передруковувалися районними часописами. До них додавалися й статті місцевих авторів, як-от: “Участь жидів у Вінницькому злочині”¹⁴. Ця ж газета видрукувала промову єпископа Житомирського та Вінницького Української православної церкви Григорія на одному з похоронів жертв сталінських репресій. Авторитетний релігійний діяч усю провину за вінницький злочин склав на “підступних жидів”.

Серед місцевих авторів, які “спеціалізувалися” на антисемітських темах, – Андрій Луговий, Євген Лазор, М. Таряніков, Юрій Стрижевський та ін. Аналізуючи будь-які історичні факти, вони передусім доводили, що “жидівство... прагне осягти свою мрію – світове панування”, а через те необхідно позбутися підступного “жидівського ворога”. Ця ідея була, зрозуміло, провідною й цілковито збігалася з доктриною нацизму щодо євреїв. Зрозуміло, зараз неможливо встановити, чи погляди цих авторів сформувалися під впливом нацистської ідеології, чи вони до них дійшли самостійно. Напевно, те, що вони наполегливо обстоювали антисемітські ідеї протягом тривалого часу, може слугувати доказом якщо не самостійного цілком, то добровільного вибору. Проте з часом усе частіше посилалися на те, що не тільки в Німеччині, а й у цілому світі до євреїв спостерігається негативне ставлення. Як бажання замаскуватися, злитися з іншими, втекти від розплати сприймаються передруки антисемітських матеріалів зарубіжних газет, де йшлося про переслідування євреїв у країнах Європи, зокрема в Італії, Греції, Болгарії, Угорщині, Британії, а також у США та Аргентині. Повідомлення ці стосувалися як періоду Другої світової війни, так і далекого минулого.

У німецьку зону окупації не приходили видання з Трансністрії. Використовуючи закономірний інтерес мешканців Вінниці й округи до життя своїх земляків у румунській зоні, місцеві часописи подавали серед іншого й інформацію про становище євреїв за Бугом: “Румунський уряд постановив ввести один суцільний закон про виключення жидів з господарського та суспільного життя країни.

Буде створено центральну жидівську організацію для передачі жидівського майна у румунські руки... Переселення жидів із Румунії на кошти жидівських засобів...” “Румунський уряд видав розпорядження – жиди мають з’явитися до спеціальної комісії для встановлення працездатності, вони мають виконувати тільки передбачену для них роботу”¹⁵. Таким чином творилася ілюзія спільної, розмиті відповідальності.

Підсумовуючи напрями, теми антисемітської пропаганди, можна виокремити таке з них:

- ототожнення єврейства з комуністичною ідеологією, радянською владою, репресивною системою сталінізму;

- прийняття позиції Німеччини щодо вирішення “єврейського питання”; широке цитування Гітлера з цього приводу;

- утвердження ідеї про те, що радянські євреї свідомо нищили український народ, його культуру; доведення цього як за допомогою життєписів відомих у радянській політиці євреїв, так і на місцевих матеріалах;

- творення образу єврея як визискувача, брехуна, шахрая, злочинця;

- нагнітання мотиву “єврейської провини” за всі глобальні та локальні негаразди;

- посилення на антиєврейські настрої в різних країнах світу;

- декларування тез про те, що євреї – це реальні палії війни, оскільки прагнуть світового панування; у зв’язку з цим доводилося, що єврейство підкорило уряди США та Англії, а також апелювалося до горезвісних “Протоколів сіонських мудреців”, викривалося масонство як засіб утвердження влади іудеїв над цілим світом;

- звернення до історії взаємин християн та іудеїв (у цьому контексті охоче писали про ритуальні вбивства християн, коментували справу Бейліса, вигадували нібито художні твори, пройняті антисемітизмом, як-от оповідання невідомого автора “Галя” тощо).

“Провину” євреїв перед цілим людством збільшувало їхнє “шкідництво” на вінницьких підприємствах та базарах. Місцеві дописувачі розповідали, як лікарі-євреї калічили хворих українців, учителі єврейського походження погано навчали; навіть у спортивних програшах чи в тому, що в сільській бібліотеці бракує хороших книг, також звинувачували єврейство й т. ін.

Згідно з вимогами публіцистичного стилю придумувалися заголовки, схожі на гасла, часто саркастичні: “Світове жидівство як сила постійного гону”, “Всесвітній ворог народів – масонство”, “На загальному тлі – жид”, “Бедные иудеи”, “Чому існували жидівські колгоспи?” тощо.

Щодо жанрової різноманітності, то “єврейського питання” стосувалися й аналітичні статті, й хронікальні повідомлення, й репортажі, а також памфлети, фейлетони, карикатури. На одній із таких карикатур відразливий єврей-багатій рекомендує американського льотчика своїй ще огиднішій дружині: “Ось, мила Фейго, – каже герой карикатури, – познайомся з літуном-сержантом Джоном Вілкінсом, який знищив дві лікарні, одну школу, сильно пошкодив дитячий будинок і церкву”.

Глузливе зображення “...мошків та лейб”, “жидівських посіпак”, ясна річ, було покликане пробудити зневагу до цілого народу, ввести в оману місцеве неєврейське населення, притупити в людях співчуття: тих, кого висміюють привселюдно, нелегко поважати, жаліти, а тим паче – рятувати... Наведена ж як приклад карикатура призначена підказати читачам: дивіться, євреї зловтішаються, коли страждаєте ви. То чого ж їм співчувати?

Попри те, що політика геноциду євреїв на Вінниччині не визначалася антисемітизмом місцевої преси періоду окупації – радше антисемітизм періодичних видань був продиктований цією політикою, – висвітленням “єврейського питання” тодішні вінницькі ЗМІ долучилися до розпалювання міжнаціональної ворожнечі, що сприяло створенню терпимого до винищення євреїв морально-психологічного клімату, коли участь українців у вбивстві земляків, з котрими донедавна жили у злагоді, виправдовувалась, а надання їм допомоги засуджувалося. Вважаємо, що дослідження наслідків антиєврейської пропаганди саме в гуманітарних аспектах є вкрай необхідним і перспективним.

¹ Жумарь С.В. Еврейский вопрос в оккупационных изданиях на территории Белоруссии // Тень Холокоста. Материалы II Международного симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия” (далее – Тень Холокоста). – М., 1998. – С. 117–125.

² Рывкин М.С. Тема Холокоста в оккупационной периодической печати Витебска // Тень Холокоста. – С. 120–124.

³ Каспарявичус А.П. Литовская печать о евреях (июнь 1941 – январь 1943 гг.) // Тень Холокоста. – С. 125–132.

⁴ Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941 – 1945 гг. – М., 2002. – С. 40–57; *его же*: Холокост и пресса на оккупированной территории СССР // Тень Холокоста. – С. 37–41.

⁵ Воловик Л. Ф. Антисемитская пропаганда в Орле (1941 – 1997) // Тень Холокоста. – С. 137–140.

⁶ Смилянская Ю. В. Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа европейского еврейства під час Другої світової війни. Матеріали VII наукової конференції. – К., 2000. – С. 300–304; *ее же*: История одной редакции (газеты “Украинское слово” и “Новое украинское слово”) // Тень Холокоста. – С. 140–145.

⁷ Tyaglyu M. The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941 – 44 // *Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 18, №3 (Winter 2004). – P. 421–459.

⁸ ДАВО, ф. Р–6121, оп. 3, д. 8, л. 1–17.

⁹ Калинівські вісті. – 1943. – 1 січня.

¹⁰ Калинівські вісті. – 1942. – 23 лютого.

¹¹ Вінницькі вісті. – 1941. – 26 жовтня.

¹² Вінницькі вісті. – 1941. – 30 жовтня.

¹³ НДК – Надзвичайна державна комісія по встановленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників, завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

¹⁴ Козятинська газета. – 1943. – 13 липня.

¹⁵ Вінницькі вісті. – 1942. – 12, 26 квітня.

ДЕПЕРСОНІФІКАЦІЯ ЖЕРТВ: ОБРАЗ ЄВРЕЇВ НА ШПАЛЬТАХ ГАЗЕТИ “ВОЛИНЬ” (1941 – 1943)

Інформаційний простір Волині в 1941 – 1944 рр. заповнювали газети “Українське слово” (Житомир, 1941), “Голос Волині” (Житомир, 1941 – 1943), “Український голос” (Луцьк, 1941 – 1944), “Клич” (Луцьк, 1943) та інші¹. Серед періодичних видань, які видавалися в рейхскомісаріаті “Україна”, – часопис “Волинь”. Його не можна віднести до числа пересічних чи, сказати б, прохідних. Сучасний дослідник історії української преси І. Павлюк стверджує, що серед легальних часописів, які виходили в регіоні, він – “однозначно найпотужніший”².

Високу оцінку “Волині” дають й інші дослідники. Так, А. Жив’юк стверджує, що редакція часопису (особливо в перший період його існування – осінь 1941 – весна 1942 рр.) відіграла роль керуючого центру в національно-визвольних процесах на Рівненщині, “... стала ідеологічним речником населення краю, пробуджуючи національну свідомість і об’єктивно готуючи ґрунт для виникнення УПА”³. Схожу оцінку дає часопису й Я. Поліщук, який стверджує, що “Волинь” була найпопулярнішим газетним виданням в Україні, “...стала громадським голосом українського руху в окупованій німцями Україні”⁴.

Враховуючи таку оцінку друкованого органу сучасними вченими, можна стверджувати, що газета, яка обрана об’єктом дослідження, претендує на першість у названому часо-просторі.

Осмислення запропонованої в назві розвідки проблеми потребує обумовлення принаймні двох ремарок. Перша стосується дилеми застосування/незастосування в ній дефініції “жертви”, друга – проблема свободи редакційної політики газети “Волинь”.

Динаміка Голокосту на західноукраїнських землях не залишає сумніву в тому, що на час появи “Волині” (1 вересня 1941 р.) жертви окупаційного режиму вже були очевидні. Незаперечність цього факту підтверджується самим плином подій. Адже перших кілька сотень євреїв Рівненщини знищено вже в липні 1941 р. поблизу м.

Дубно, Костополя, с. Вигонка⁵. На початку листопада того ж року жорстоко вбито близько 18 тис. євреїв Рівного⁶ – міста, де знаходилася редакція газети. Іншими словами, дискримінація “чужих”, їх розстріли були очевидними, незаперечними, відбувалися на очах у тих, з ким євреї жили пліч-о-пліч. Зрештою, перший етап Голокосту на Волині припав на вересень – листопад 1941 р.⁷ – час, коли відбувалося становлення досліджуваного періодичного видання.

Очевидне, водночас, і те, що останнє є заручником обставин. “Волинь” – видання легальне, отже – контрольоване, таке, що діяло в рамках визначених гітлерівськими окупантами правил. Будь-які їх порушення каралися владою. Свідчення цього – арешт у березні 1942 р. головного редактора “Волині” У. Самчука⁸.

Образ євреїв, що постає на шпальтах “Волині”, означений очевидною деперсоніфікацією. Остання – цілеспрямоване формування негативного образу “чужих”, що досягається трансляцією, нав’язуванням “своїм” їх стереотипно-негативних оцінок. Вони є вибірковими, здебільшого необ’єктивними, а їх цілеспрямована трансляція загрожує формуванням стандартизовано негативних оціночних суджень “своїх” стосовно “чужих”.

Деперсоніфікація образу євреїв часописом, на наш погляд, – результат такої його цілеспрямованої інформаційної політики, яка характеризується тенденційним добором матеріалів та їхньої інтерпретації. Зауважимо, що природа такої політики є, на наш погляд, амбівалентною. В газеті, наприклад, нерідко розпізнаються контури гетеростереотипів стосовно євреїв, які зумовлені різним соціальним досвідом “своїх” і “чужих”. Це впадає у вічі в дописах, де постає образ городян на зразок: вони – “наволоч, яка жила й багатіла вислідом нашої праці”⁹.

Таке сприйняття тих, хто проживав у містах, – передумова для оціночного максималізму газети. Негативне наповнення гетеростереотипу спричинене, з одного боку, самодостатністю українського села й неприйняттям стандартизованим мисленням виробничої альтернативи, з другого – дихотомією між світоглядом його мешканців і міста. Промовистий приклад функціонування горизонтів такого соціального розмежування – вислови на кшталт: фабрики спотворюють краєвид, єврейство так “...офабричилось, що для нього будова фабрики стала зразком усього”¹⁰. “Волинь”, водночас,

містить й таку візію віддалення українства від міста, що зумовлене не тільки соціальним досвідом, але й етнічним фактором: “Містечко з власниками жидами викликало огиду й хотілося скоріше добратися до себе в [село] Острів”¹¹.

Якщо місто/село як символ розмежування євреїв та українців виступає як усталений гетеростереотип, породжений соціальним фактором, то модерні засоби деперсоніфікації жертв Голокосту безпосередньо пов’язані з політичними процесами. Важливим є, зокрема, формування переконання читачів “Волині” про ворожість євреїв інтересам українства. Ця мета досягається різними способами. Передусім – завдяки ретроспективам, які, покликаючись до досвіду українсько-єврейських взаємин у ХХ ст., пропонують читачам однобоке прочитання минулого.

Першою серйозною спробою осмислення досвіду співжиття двох націй стала стаття “Жиди та боротьба за волю України”. Оперуючи подіями початку 1918 р., анонімний автор не тільки дорікає євреям за голосування проти ухвали Центральної Ради про відокремлення України від Росії, а й трактує таку позицію злочинном. Опис боротьби українців за державність 1917 – 1918 рр. пересипано запозиченими з книги Г. Гетьмана фрагментами, які нав’язують читачу переконання про національне підґрунтя терору червоноармійців-євреїв: у час боротьби за Київ “червоноармійці були переважно з жидів, які розстрілювали українців тільки за те, що вони українці”¹².

Що далі – більше: “Послухайте гомін! Хто вів перед у змаганнях проти автономії України? Жиди. Хто вважав себе в праві керувати Україною? Жиди. Хто найбільший інтернаціоналіст, що намагається увесь світ звести до однієї організації? Жиди... Де будується Українська держава, там жидів немає; там же, де її руйнують, – там жиди працюють дуже ретельно. Жидівство зв’язує свою долю з нашими гнобителями!”¹³

Кон’юнктурність подібних тверджень стає очевидною у випадку їх зіставлення з оцінками дій євреїв у час української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр., що висловлювалися іншими громадськими й політичними діячами українців. Навесні 1937 р., наприклад, відомий представник Українського національно-демократичного об’єднання С. Баран охарактеризував їхню по-

зицію так: позитивне, яке продемонстрували ті одиниці або групи, які проживали в українському етнічному оточенні, головним чином вороже – на Наддніпрянщині, нейтральне – в Галичині¹⁴.

Безперечно, позиція “чужих” фіксується в етнічній пам’яті не за критерієм диверсифікації, а радше навпаки. Підтримки українців Галичини незначною кількістю місцевих євреїв у 1918 р. виявилось замало, щоб скоригувати їхнє невдоволення позицією нейтралітету, яку проголосила Єврейська національна рада. Вже на початку 1920-х рр. на це вказував С. Гольдельман: “На жаль, – стверджував єврейський політик, – ці жертви вояків ділу українського відродження менш помітні для широких кіл суспільства і навіть для урядових чинників, ніж проклямування відповідальними жидівськими колами відмови у співучасті в боротьбі з історичним, страшним і ненавистним ворогом цілого українського народу...”¹⁵

Тенденційність “Волині” в оцінці позиції євреїв у час українського державотворення очевидна. Газета відмовляється від принципу диверсифікації їхньої етнополітичної поведінки, перетворює позицію тих, хто протиставився йому, в єдину. До уваги не беруться не тільки ті, хто залишався нейтральним, але й ті, хто брав участь у війні з поляками на боці українців. Очевидним, значимим є й інше: газета відводить євреям місце в одному ряду з ворожими українству силами: комуністичним режимом (дослівно – “московсько-жидівський більшовизм”), що запанував в УРСР, та польським експансіонізмом¹⁶.

Деперсоніфікації євреїв слугує послідовне оперування “Волиню” терміном “жидо-комуніст”. Його популяризації серед західних українців сприяли трагічні 1930-ті, особливо ж – Голодомор. Уже в останні перед початком Другої світової війни роки відповідальність за поневіряння українців в УРСР низка їхніх партій, зокрема – праворадикальних, покладали на євреїв¹⁷.

Наголоси “Волині” в цьому контексті не є новаторськими, радше дають підстави для констатації факту переростання функціонування образу “жидо-комуніста” в тенденцію, яка зумовлена глибоким шоком від поневірянь, що випали на долю нації. Газета, зокрема, відверто перебільшувала і штучно випинала симпатії євреїв до більшовизму, їхню роль у поневоленні України. Окремі автори

часопису навіть трактували євреїв як володарів доль усіх націй, що опинилися в складі СРСР: "...в Советів толерувалася лише любов до жидівської раси, бо вони ж властиво сталися "героями Советського Союзу"¹⁸.

Прикметна ознака "Волині" – перекладання на євреїв відповідальності за експериментування радянського уряду в сферах економіки (зокрема, впровадження "військового комунізму", насильницької колективізації), віросповідання, національної політики тощо. Не обійшлося без докорів за виховання "червоних яничар" з української молоді¹⁹.

Газетні публікації "Волині" свідчать про спроби демонізації не тільки тих євреїв, що проживали в Україні, СРСР, але й у світі. Про це говорять, наприклад, спроби з'ясувати ество світового єврейства.

Наймасштабніша стаття часопису з цього приводу вийшла з-під пера Н. Кибалюка – одного з небагатьох, хто, торкаючись єврейської теми, оприлюднив своє ім'я. Наріжна ідея його статті – відмова євреїв від асиміляції та експлуатація ними титульних націй різних держав (остання теза у "Волині" досить поширена). "Відношення жидів до народу, серед якого їм доводиться перебувати, – пафосно зауважує Н. Кибалюк, – подібні до відношення омели й дерева, на якому вона росте. Омела не добуває поживи безпосередньо на землі, а тягне соки з дерева. Вона не розкидається окремими галузками по цілому дереві, не губиться серед нього, так би мовити, не асимілюється, а тримається в певних місцях як окремість, як органічна спільнота"²⁰.

Звужуючи проблему до геополітичних кордонів СРСР, Н. Кибалюк оприлюднює три базові міркування. По-перше, євреї – не атеїсти, вони – запеклі вороги лише християнства. "Атеїзм їм (євреям. – М.Г.) потрібний для того, щоб зруйнувати релігійну спільноту, а тим самим і духову силу народу, серед якого живуть..." По-друге, інтернаціоналізм – засіб боротьби з антисемітизмом. По-третє, проблема власності й, зокрема, вирішення цього питання в радянській Росії (націоналізація) – засіб нищення народу-господаря. Отже, резюмує Н. Кибалюк, "жиди справді вороги релігії, але християнської, найбільші вороги націоналізму, але не жидівського, найбільші вороги власності, але чужої"²¹.

У часописі зустрічаємо й поширене антисемітське клеймо про претензії євреїв на світове панування. Одні з дописувачів газети вважали, що “завдання” світової експансії євреїв уже частково вирішене: СРСР “...дав страшний приклад того, як міжнародне жидівство вміє використати свою могутність. При допомозі більшовицької системи жиди захопили всю владу й поневолили всі народи Советського Союзу”²². Інші ж автори дописів демонізують євреїв тим, що вони буцімто домагаються мети світової експансії навіть в умовах світової війни: “Жидівство хоче знову поділити світ між жидівством у двох різних шкурах і з двома різними прапорами, але одної раси. Чи то під прапором більшевизму, чи під знаком американізму...”²³.

“Світове жидівство” в інтерпретації газети – це не безлика маса, це термін для означення групового образу “чужих”. На шпальтах видання євреї постають як запеклі вороги українства. “...Більшовизм – це заглядь, – стверджувалося у “Волині”, – на яку присудило Україну світове жидівство”²⁴.

Продукуючи однозначно негативний образ євреїв, газета видрукувала навіть такий покруч, як обвинувачення їх у розв’язанні обох світових війн. Така своєрідна сентенція ґрунтувалася на тому, що “Версаль дав жидівству диктаторський вплив на стабілізацію миру й поклав світову долю в їхні руки”²⁵. Смерть мільйонів людей у час Першої світової війни “виявилася” платою “за жидівську фінансову потугу”²⁶. Євреї стали й причиною занепаду Німеччини після 1918 р., спровокували нацистів на війну, а їхні, за висловом газети, “...наймити у великих демократях” поширили її театр на весь європейський простір²⁷.

Значимо, що в більшості випадків дописувачі “Волині” не були оригінальними в конструюванні антисемітських схем. Вони здебільшого запозичені з другої половини 1930-х рр. Наведемо окремі приклади:

- низка західноукраїнських періодичних видань націоналістичного штибу (наприклад, “Українські вісті”) складовими публіцистичних технологій використовували кліше про євреїв як експлуататорів українців тощо²⁸. Воно широко представлено у “Волині”;

- тезами про зв’язок євреїв з більшовизмом, їхню змову проти людства (зокрема – українців) у другій половині 1930-х рр. оперу-

вав фундатор українського інтегрального націоналізму Д. Донцов. Він таки ж у своїй публіцистиці вживав прізвиська євреїв у іронічні формі²⁹. А ось один із висловів “Волині”: “лейбодописець Леніна Маяковський”³⁰;

– часопис “Фронтом” у 1930-х продукував карикатури антисеврейського змісту³¹. “Волинь” використовує цей засіб висміювання єврейської нації, починаючи з 25 липня 1943 р.

До “новоязу” певною мірою можна віднести й лексикон, яким оперує “Волинь”, згадуючи євреїв. Газета користується, наприклад, такими висловами: “найпідліший гатунок тварини, що має людську подобу – жид”³², радянська людина – це “помесь жида з конарейкою”³³. Застосування висловів на адресу євреїв на кшталт “наволочі”³⁴, “орли-падлоїди”³⁵, “шимпанзе”³⁶ тощо – це не тільки своєрідне змагання у вправності дошкулити їм, але й засіб позбавлення їх людської гідності.

Отже, висновуємо, що вороже ставлення газети “Волинь” до євреїв – наслідок українсько-єврейських протиріч попередніх десятиліть.

Цікавим є те, що часопис фактично не покликається до подій радянської Західної України 1939–1941 рр. Лише подекуди на її шпальтах оприлюднювалися факти злочинів того часу (наприклад, розстріл в’язнів поблизу Вінниці³⁷). Відтак очевидним є те, що окупація нацистами України не тільки оголила гостроту суперечностей між націями, а й спровокувала активізацію тих, хто виявляв невдоволення політичним курсом євреїв, їхньою роллю в соціально-економічних процесах.

Переплетіння євреїв і комунізму в газеті – сюжети для “Волині” наскрізні. “Відверто “антижидо-більшовицька спрямованість” видання до 1944 року може набити оскому навіть у теоретичних прихильників профашистських політик”³⁸ – так висловився І. Павлюк, характеризуючи один з ракурсів, що його постійно обіграла газета.

Висвітлення образу євреїв на її шпальтах дає змогу стверджувати:

1. “Волинь” перетворилася на засіб атрибуції (тобто приписування “чужим” негативних якостей, рис, ворожої українцям поведінки³⁹), яка мала призвести до символізації євреїв;

2. Публікації газети означені очевидним елементом стереотипізації. Остання ж, враховуючи наскрізь негативне зображення євреїв, вела до деперсоніфікації. Водночас засобом її досягнення слугувала, сказати б, демонізація жертв нацистів;

3. Враховуючи те, що масова комунікація й преса як один з її різновидів має на меті соціально-виховну функцію та безпосередньо коригує поведінку її реципієнтів⁴⁰, правомірно стверджувати: газета “Волинь” перетворилася в транслятора антиєврейських стереотипів і, будучи одним з органів політичної пропаганди в умовах окупації нацистськими загарбниками України, намагалася впливати на формування щонайменше індиферентних настроїв своїх читачів стосовно жертв Голокосту.

¹ Павлюк І. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917 – 1939, 1941 – 1944 рр. – Львів, 2001. – С. 173.

² Там само. – С. 181.

³ Жив’юк А. Улас Самчук (спроба громадсько-політичного портрета) // Улас Самчук. До 90-річчя від дня народження письменника. Ювілейний збірник. – Рівне, 1994. – С. 21.

⁴ Поліщук Я. Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста. – Рівне, 1998. – С. 156, 158.

⁵ Голокост на Рівненщині (документи і матеріали) / Упор. М. Гон. – Дніпропетровськ – Запоріжжя, 2004. – С. 20.

⁶ Державний архів Рівненської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 15–17.

⁷ Володарская И. Катастрофа евреев Западной Волини в годы гитлеровской оккупации, 1941 – 1944 гг. // Євреї України та Держава Ізраїль. – К., 1998. – С. 57.

⁸ Жив’юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. – Рівне, 2004. – С. 59.

⁹ Волинь. – 1941. – 1 вересня.

¹⁰ Волинь. – 1941. – 13 вересня.

¹¹ Волинь. – 1941. – 30 вересня.

¹² Волинь. – 1941. – 7 листопада.

¹³ Волинь. – 1941. – 27 листопада.

¹⁴ Баран С. Зельман і Мендель // Діло. – 1937. – 1 травня.

¹⁵ Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції. – Відень, 1921. – С. 28.

¹⁶ Волинь. – 1941. – 1 вересня.

¹⁷ Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935 – 1939). – Рівне, 2005. – С. 97–101.

¹⁸ Волинь. – 1941. – 9 листопада.

¹⁹ Волинь. – 1943. – 24 червня.

²⁰ Волинь. – 1942. – 3 грудня.

²¹ Волинь. – 1942. – 3 грудня.

²² Волинь. – 1942. – 15 березня.

²³ Волинь. – 1943. – 14 жовтня.

²⁴ Волинь. – 1943. – 16 травня.

²⁵ Волинь. – 1942. – 11 жовтня.

²⁶ Волинь. – 1942. – 15 березня.

²⁷ Волинь. – 1942. – 12 березня.

²⁸ Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 85–86.

²⁹ Там само. – С. 82.

³⁰ Волинь. – 1942. – 12 березня.

³¹ Редліх С. Зазн. пр. – С. 82.

³² Волинь. – 1943. – 2 травня.

³³ Волинь. – 1942. – 12 березня.

³⁴ Волинь. – 1941. – 1 вересня.

³⁵ Волинь. – 1943. – 5 серпня.

³⁶ Волинь. – 1942. – 13 вересня.

³⁷ Волинь. – 1943. – 18 червня.

³⁸ Павлюк І. Зазн. пр. – С. 185.

³⁹ Налчаджян А.А. Этнопсихология. Изд. 2-е. – СПб., 2004. – С. 178.

⁴⁰ Ольшанский Д.В. Политическая психология. – СПб., 2002. – С. 472.

ГАЗЕТА “VUCOVINA” ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АНТИСЕМІТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РУМУНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ В 1941–1944 РОКАХ

З 2 по 7 липня 1941 року Північна Буковина була захоплена румунськими військами. Вже 10 липня вийшов перший номер газети “Vucovina”, яка офіційно стала друкованим органом нової влади. Матеріали газети друкувалися румунською мовою, а її тираж швидко став найбільшим в краї. В Румунії, яка з кінця 30-х років стала союзником гітлерівської Німеччини, періодичні видання швидко перетворилися на інструмент для реалізації антиєврейської політики та насадження антисемітської ідеології. В окупованій Північній Буковині таким інструментом стала газета “Буковина”.

Матеріали газети “Vucovina” були введені до наукового обігу як історичне джерело ще в радянський період. Зокрема, в збірнику документів “Радянська Буковина 1940 – 1945: Документи та матеріали”, що побачив світ 1967 року, було вміщено деякі розпорядження, опубліковані на шпальтах “Vucovina”. Однак, вони не розкривали сутності антиєврейської політики та шаленої антисемітської пропаганди румунів, а були підібрані в дусі радянської історіографії і висвітлювали процес “румунізації”, експлуататорську економічну політику на території краю чи злочини проти комуністів та “мирних радянських громадян”¹. Тому сьогодні, коли в Україні дослідження Голокосту стало можливим, для об’єктивного висвітлення особливостей геноциду буковинського єврейства румунською владою в 1941 – 1944 роках необхідний новий аналіз матеріалів газети “Vucovina” з точки зору сучасних підходів до вивчення історії України в роки Другої світової війни.

У період з 10 липня 1941 по 25 березня 1944 року в газеті “Vucovina”, за нашими підрахунками, було надруковано 177 публікацій, які стосувались єврейського населення, серед них 67 статей, 110 розпоряджень румунської влади, а саме – накази губернаторів Буковини генерала К. Калотеску, К. Драгаліни, постанови та оголошення Рекрутського центру, Директорату праці та соціального страхування, Військового кабінету при губернаторі, примарії Чер-

нівців та інших органів. За шість місяців 1941 року було надруковано 42 публікації антиєврейського змісту, за 1942 рік – 82. У 1943 році спостерігається значне скорочення антисемітських публікацій, а саме – 43. На нашу думку, це можливо пояснити такими аргументами: в 1941 – 1942 роках більша частина єврейського населення Північної Буковини була депортована в Трансністрію, лише в Чернівцях залишено понад 16 тисяч; в 1943 році керівництво Румунії внаслідок зміни ситуації на німецько-радянському фронті на користь СРСР призупинила “остаточне вирішення єврейського питання”. З січня по березень 1944 року в газеті з’явилося 12 публікацій, 10 з яких становили оголошення для чернівецьких євреїв, яких звільнили в 1941 – 1942 роках від депортації в Трансністрію, щоб використовувати на примусових роботах на користь румунської армії та держави.

За змістом публікації стосовно “єврейського питання” на шпальтах газети “*Visovina*” можна розділити на дві великі групи. До першої належать публікації економічного змісту, які становили найбільшу кількість. Зокрема, накази губернатора Буковини генерала К. Калотеску, К. Драгаліни, рішення Рекрутського центру, Директорату праці та соціального страхування, Військового кабінету при губернаторі, примарії Чернівців про порядок трудової експлуатації єврейського населення², оголошення цих установ про експропріацію майна буковинських євреїв (нерухомість, автотранспорт, побутові речі, одяг та інше)³, про збір євреїв певних спеціальностей, наприклад, лікарів, для подальшого їх використання на примусових роботах⁴, про перепис залишених євреїв⁵ чи перевірку “авторизацій”, яка, до речі, в 1942 – 1943 роках відбувалася майже щомісяця⁶.

До другої групи належать публікації пропагандистського характеру, які часто були без авторства або передруковувалися з німецьких періодичних видань. Назви публікацій говорять про їх зміст: “Згубна діяльність євреїв в Європі за останні 25 років”, “Радянська фізіономія: євреї всього світу”, “Причиною теперішньої війни є євреї”, “Американське втручання не зупинить занепад та швидке зникнення іудаїзму”, “Євреї та комунізм”, “Євреї та економічний саботаж”, “Суворі антиєврейські заходи в Туреччині”, “Юдо-більшовизм небезпечний для Європи”, “Євреї не мають жодного права

на Палестину”⁷ та інші. В публікаціях постійно наголошувалося про загрозу румунській нації та державі з боку “юдо-більшовизму”, єврейство звинувачували у розв’язанні війни, в економічній кризі і т. д. Також постійно порівнювалося розв’язання “єврейського питання” в інших країнах, аналізувалися та прославлялися антиєврейські заходи в Туреччині, Болгарії, Франції. Взірцем вирішення “єврейської проблеми” для Румунії була гітлерівська Німеччина, тому велика кількість пропагандистських публікацій присвячена анонсуванню антиєврейської політики керівництва Рейху. В 1943 – 1944 роках частина публікацій засуджує ідею створення єврейської держави в Палестині та особливо критикується підтримка США.

В 1941–1942 роках у кінотеатрах Чернівців періодично транслювалися пропагандистські антиєврейські фільми, на які обов’язково мали ходити державні службовці, працівники державних підприємств, учні шкіл, студенти. На шпальтах газети “Bucovina” ми зафіксували рекламу двох фільмів (“Ворожий єврей”, “Збиті з дороги євреями”) та оголошення про обов’язковість їх перегляду⁸. Треба відзначити закономірність, що фільми антисемітського змісту транслювалися саме тоді, коли відбувалися операції з депортації буковинських євреїв у табори Трансністрії (жовтень–листопад 1941, червень 1942 років). Це дає нам підстави говорити, що ці фільми були додатковим аргументом для пояснення неєврейському населенню, чому “євреї – наші вороги”.

Розглянемо детальніше антиєврейські публікації економічного змісту. Вже 30 липня 1941 року генерал-губернатор Буковини Корнелій Калотеску видав наказ №1307, який містив заходи щодо організації та регламентації примусових робіт для єврейського населення⁹. 3 серпня 1941 року цей наказ був опублікований у газеті “Bucovina” – центральному друкованому органі окупаційної влади, – і повторювався в номерах за 4 жовтня, 9 жовтня та 1 листопада 1941 року¹⁰. Зокрема, в ньому зазначалося, що всі власники та керівники підприємств, майстерень, які потребують єврейських робітників, мають дістати дозвіл в Директораті праці та соціального страхування, який фактично виконував функції біржі праці. Нагадаємо, що в 1941 – 1944 роках все єврейське населення Північної Буковини перебувало під контролем та юрисдикцією румунських військ, а саме – під опікою військового кабінету при губернаторі

та жандармерії¹¹. Згадані вище дозволи видавалися на обмежений термін – 30 днів від дати отримання для робітників без певної спеціальності; 60 днів для кваліфікованих робітників; 90 днів для євреїв-керівників майстерень, різних виробництв, у тому числі технічних, для спеціалістів з купівлі-продажу. Паралельно розпочався процес румунізації, тобто кожен єврейський робітник отримував дублера (румуна), якого він мав за короткий термін навчити своїй професії, навичкам, і таким чином готував собі заміну. Часто таких дублерів було декілька. Губернатор Буковини К. Калотеску неодноразово у звітах І. Антонеску обіцяв по можливості швидше замінити єврейських робітників румунськими, говорив про особисту зацікавленість у тому, щоб ця операція була завершена скоріше і повною мірою¹².

На Директорат праці також були покладені функції інспектування та контролю за ефективністю впровадження процесу румунізації. Відповідно до 10 пункту наказу №1307 єврейські робітники, що залучалися на примусові роботи, повинні були отримувати грошову винагороду (зарплату), але лише 70% від суми, тому що 30% переходили у розпорядження фінансового Директорату, які планувалося використовувати для румунізації підприємств¹³. Насправді, аналізуючи архівні матеріали та спогади, можна стверджувати, що ці гроші здебільшого не виплачувались або сума була значно занижена¹⁴. Безпосередньо в канцелярії губернаторства велися щоденні табеля обліку відпрацьованих днів єврейськими робітниками¹⁵. Єврейських робітників заборонялось використовувати “на роботах суспільного значення”. Жоден інший орган влади, окрім Директорату праці та соціального страхування, не мав права видавати дозволи на використання єврейських робітників на примусових роботах, виняток становили лише військові¹⁶.

Невиконання положень наказу №1307 каралося штрафкуванням власників та керівників підприємств, майстерень, магазинів від 2 – 2,5 тисяч лей, а в разі повторення порушень, до 5 – 10 тисяч лей відповідно до рішення Директорату праці. Для великих підприємств сума штрафу для першого порушення становила 4 – 10 тисяч лей, а якщо це повторювалось – 50 тисяч лей та оренда цього підприємства державою. Станом на 1941 рік, навіть якщо не брати до уваги прогресуючу в Румунії інфляцію, для магазинів, майстерень

та підприємств ці суми не були значними. Для порівняння – річна передплата на газету “*Vucovina*” в 1941 році становила 500 лей. Штрафи під загрозою закриття підприємств мали бути погашені протягом трьох днів. Євреям, яких брали на роботу без дозволів, загрожувало інтернування до таборів. Усі покарання здійснювались рішенням губернатора після подання Директорату праці та соціального страхування¹⁷.

Наступним кроком окупаційної влади стало засідання керівництва поліції та військових міста Чернівці та Чернівецького повіту 19 серпня 1941 року, на якому головували 4 особи: командир чернівецького рекрутського пункту, полковник Чезар Кокореску, префект Чернівецького повіту, доктор Ніку Лупу, інспектор поліції Михайло Пеун, начальник поліції м. Чернівці Пауль Аврамович. На засіданні присутні, керуючись наказом №2041, що був опублікований в Урядовому віснику №164 за 1941 рік, котрий роз’яснював та врегулював у Румунії процес використання євреїв на примусових роботах, прийняли рішення видати ідентичний наказ по Чернівцях та Чернівецькому повіту¹⁸.

Відразу ж постає питання, чому наказ стосувався лише Чернівців та Чернівецького повіту? Причина була в тому, що майже все єврейське населення сіл та містечок Північної Буковини в липні-вересні 1941 року спочатку зазнало етнічної чистки з боку зондеркоманди 106, румунської армії, жандармерії та часткової допомоги місцевого населення, в якій загинуло, за даними радянської Надзвичайної державної комісії (НДК), 7 758 осіб¹⁹, а потім станом на 1 вересня 1941 року було сконцентровано для подальшої депортації в Трансністрію в трьох бессарабських таборах: в Сокирянах – 10 201 осіб, включаючи 1 698 євреїв з Липкан; в Єдинцях – 12 248 осіб; в Вертюжанах – понад 2 тисячі²⁰. В той самий час в Чернівцях та Чернівецькому повіті перебувало 49 497 євреїв, серед яких значну кількість становили кваліфіковані робітники, спеціалісти різних галузей виробництва, лікарі, педагоги тощо²¹.

Отже, наступного дня, а саме: 20 серпня 1941 року, у вигляді плакатів по місту та публікації на шпальтах “*Vucovina*” з’явився наказ №2459 про використання буковинських (читай чернівецьких) євреїв на примусових роботах на користь румунської держави²². Відповідно до наказу все єврейське населення Чернівців та

Чернівецького повіту від 18 до 50 років були зобов'язані з'явитися зі всіма можливими документами, що посвідчували їх особу, в розпорядження до чернівецького рекрутського пункту. На його базі створювалася “Комісія з обліку та контролю євреїв”, яка мала на меті здійснити перепис чернівецьких євреїв для подальшого їх використання на примусових роботах. Комісія складалась з трьох осіб: очолював її вже згаданий Чезар Кокореску, делегатом квестури поліції був комісар Антоній Динге, третім членом комісії став лікар Аурел Попеску. Єврейське населення Чернівців та Чернівецького повіту, починаючи з 25 серпня по 5 вересня 1941 року, повинно було з'явитись перед Комісією в алфавітному порядку у відповідні дні. Наприклад, євреї, прізвища яких починалися з літери “А” та “В”, мусили з'явитись 25 серпня, з літери “С” та “D” – 26 серпня і т. д. “Комісія з обліку та контролю євреїв” працювала щодня з 8.00 до 13.00 та з 16.00 до 19.00. Євреї Чернівецького повіту повинні були з'явитися з документами до відділень поліції та жандармерії на місцях з 25 по 27 серпня 1941 року. Пункт 2 наказу №2459 застерігав, що ті євреї, які не виконають вимоги нової влади і не з'являться перед Комісією, будуть заарештовані й депортовані в табори Трансністрії. Наказ вступав у силу з дня опублікування, його копії були надіслані органам військової та цивільної влади на Буковині.

Для чернівецьких єврейських робітників був встановлений робочий режим з 8.00 до 12.00 та з 15.00 до 19.00, щодня вранці та після обіду проводилася перевірка присутніх на робочих місцях. Окрім того, рекрутський пункт вповноважував власників підприємств, майстерень, магазинів вживати заходів та повідомляти відповідні органи в разі відсутності або інертності євреїв на роботі, пропаганди ними “руйнівних ідей”, що передбачало для цих людей негайну депортацію²³.

Євреї, що з'явилися перед Комісією, були занесені, відповідно до роду занять, професії, в спеціальні табеля й згодом за допомогою поліції викликалися на примусові роботи окремими наказами рекрутського пункту²⁴.

Перехід до Румунії з 1 вересня 1941 року території між Дністром та Південним Бугом (Трансністрія), що було своєрідною платою за участь у війні на боці Німеччини, дозволив румунській

окупаційній владі здійснити план, який не вдався літом, а саме: депортувати за Дністер усіх євреїв Буковини.

4 жовтня 1941 року штаб головнокомандувача румунської армії передав комендатурі м. Чернівці наказ І. Антонеску про депортацію протягом 10 днів усіх євреїв Буковини “в область східніше Дністра”²⁵. Стислий термін депортації пояснюється тим, що планувалося щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії 2 потяги по 50 товарних вагонів (для перевезення худоби, промислових товарів), у кожному з яких вміщалося 50 – 70 осіб²⁶. 9 жовтня губернатор Буковини генерал К. Калотеску отримав наказ з Бухаресту і того ж дня оповістив примарію Чернівців, а 10 жовтня військово командування Буковини, що 11.X.1941 все єврейське населення з муніципалітету Чернівців буде впродовж 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста, який перетворюється на гетто²⁷.

Операція утворення гетто та подальшої депортації єврейського населення з Чернівців очолив генерал І. Топор, на чолі з яким також була утворена Комісія по евакуації євреїв²⁸.

Паралельно з утворенням гетто, 11 – 13 жовтня 1941 року з Чернівців вирушили перші транспорти. Тоді було депортовано трьома потягами по 50 вагонів 7 053 єврея²⁹.

Увечері 15 жовтня 1941 р., після початку депортації чернівецьких євреїв, до приміщення Єврейського комітету прибув примар Чернівців Т. Попович, який оголосив, що з Бухареста телефоном отримано дозвіл залишити 15 – 20 тисяч євреїв у Чернівцях³⁰. Це рішення було зумовлено необхідністю відновити та підтримати економічну стабільність міста.

Через 48 годин Комітет у справах євреїв (юденрат), який очолював доктор Нейбург, подав 174 табелі єврейських робітників за спеціальностями та категоріями (спеціаліст фізичної чи інтелектуальної праці), де значна частина євреїв записалася декілька разів у різних табелях, щоб врятуватися³¹. Процес видачі “авторизацій” (документ, який давав право на роботу і проживання в Чернівцях) швидко вийшов з-під контролю влади і компетентних органів, з’явилось багато підробок, тому наступні 18 днів працювала Комісія по евакуації євреїв, яка провела ревізію виданих авторизацій й анулювала понад 4 тисячі документів³². Внаслідок перевірки 16 569 євреїв отримали авторизації, 395 осіб депортовано як “кому-

ністів”, 5 619 були представлені до перегляду і згодом більшість з них отримали авторизації з підписом Т. Поповича³³.

Депортація євреїв з Чернівців тривала до 15 листопада 1941 року. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону, а саме: тринадцятьма командами, було вивезено в Трансністрію 28 391 євреїв³⁴.

У червні 1942 року внаслідок тривалої боротьби між заступником генерал-губернатора Буковини майором Марінеску та чернівецьким примарем Т. Поповичем останнього за сприяння держсекретаря Міністерства внутрішніх справ Жака Попеску було звільнено з посади. Відразу ж Корнелієм Калотеску був виданий наказ про те, щоб депортувати в Трансністрію всіх власників “авторизацій” (дозволів) за підписом Т. Поповича.

Всього за червень 1942 р. із Чернівців у табори Трансністрії було депортовано 4 094 євреїв, а 10 вересня ще 500 осіб³⁵. Таким чином, наприкінці 1942 р. в Чернівцях залишалось понад 16 тис. євреїв.

У 1942 – 1944 роках режим роботи для чернівецьких євреїв був дещо пом’якшений: були змінені години обов’язкової присутності на робочих місцях, з 7.30 до 13.00 та з 15.30 до 19.00; допускалося відлучення на певний час, якщо людина мала при собі відповідний дозвіл, а також встановлювалися менш суворі покарання³⁶.

Рішенням керівника економічного відділу губернаторства К. Кобилянського всі євреї, що залишилися в Чернівцях і використовувалися на примусових роботах у губернаторстві, обов’язково мали купити у військової влади жовту шестикутну зірку, яка коштувала 80 лей, і завжди носити її поверх одягу. Згодом це підтвердив наказ К. Калотеску №43 від 24.08.1942. За будь-яке порушення цього припису покарання було єдиним – депортація в табори Трансністрії³⁷.

Наказ примаря м. Чернівців Трояна Поповича №8 від 09.03.1942 року дозволяв євреям здійснювати в місті покупки на ринках з 10.00 до 12.00, в крамницях з 10.00 до 13.00. Проте 5 серпня 1942 року наказом №30/42 губернатор Буковини генерал К. Калотеску заборонив єврейському населенню перебувати чи пересуватися без вагомих причин та відповідних документів вулицями та площами міста³⁸.

Єврейські робітники, які примусово працювали на підприємствах, у майстернях, повинні були знаходитися лише в приміщеннях і не пересуватися по місту без особливих причин. Якщо румунські власники потребували переміщення євреїв по місту для виконання певних робіт чи послуг, вони діставали спеціальний дозвіл, в якому вказувалося місце роботи єврея та потрібний час для виконання конкретного завдання³⁹.

Таким чином, матеріали, надруковані на шпальтах газети “*Vucovina*” в 1941 – 1944 роках, є вагомим джерелом для дослідження подій Голокосту в Північній Буковині, вони дають змогу виокремити та дослідити регіональні особливості румунської антиєврейської політики та пропаганди. В період з 10 липня 1941 по 25 березня 1944 року в газеті “*Vucovina*” було надруковано 177 публікацій, які стосувались єврейського населення. Матеріали друкувалися румунською мовою, а її тираж швидко став найбільшим у краї. За змістом публікації стосовно “єврейського питання” на шпальтах газети “*Vucovina*” діляться на дві великі групи: до першої групи належать публікації економічного змісту, які становили найбільшу кількість, до другої – пропагандистського характеру, які часто були без авторства або передруковувалися з німецьких періодичних видань. Найбільший інтерес для дослідження становили накази губернаторів Буковини генерала К. Калотеску, К. Драгаліни, постанови та оголошення Рекрутського центру, Директорату праці та соціального страхування, Військового кабінету при губернаторі, примарії Чернівців та інших органів румунської влади.

¹ Радянська Буковина 1940 – 1945: Документи і матеріали. – К., 1967. – С. 196–197, 218–219.

² *Vucovina*. – 1942. – 7 січня. Зберігається у Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО).

³ *Vucovina*. – 1941. – 14 липня.

⁴ *Vucovina*. – 1942. – 25 березня.

⁵ *Vucovina*. – 1942. – 15 квітня.

⁶ *Vucovina*. – 1941. – 3 грудня.

⁷ *Vucovina*. – 1941. – 24 липня; 26 жовтня; 1 листопада; 2 грудня; 1942. – 11 січня; 18 червня; 25 листопада; 1943. – 8 березня; 18 червня.

⁸ *Vucovina*. – 1941. – 23 листопада; 1942. – 8 червня.

⁹ ДАЧО, ф. Р–778, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

- ¹⁰ Viscovina. – 1941. – 3 серпня; 4 жовтня; 9 жовтня; 1 листопада.
- ¹¹ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 17, арк. 293.
- ¹² Там само.
- ¹³ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 2, спр. 35, арк. 4.
- ¹⁴ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Пер. П. Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – 232 с.
- ¹⁵ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 2, спр. 126–130, 140–141.
- ¹⁶ Viscovina. – 1941. – 3 серпня.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ ДАЧО, ф. Р-307, оп 1, спр. 2426, арк. 2.
- ¹⁹ ДАЧО, ф. Р-653, оп. 1, спр. 68, арк. 5.
- ²⁰ *Круглов А.* *Энциклопедия Холокоста // Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И. Левитас.* – К., 2000. – С. 197.
- ²¹ *Carp M.* *Carte neagra. Suferintele evreilor din Romania. 1940 – 1944.* – Bucuresti, 1946-1948. – Vol. III (Transnistria). – P. 42.
- ²² Viscovina. – 1941. – 20 вересня.
- ²³ ДАЧО, ф. Р-307, оп 1, спр. 3096, арк. 6.
- ²⁴ ДАЧО, ф. Р-307, оп 1, спр. 2426, арк. 2.
- ²⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / *Сост. А. Круглов.* – К., 2002. – С. 451.
- ²⁶ *Carp M.* *Op. cit.* – P. 190.
- ²⁷ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 10, арк. 224.
- ²⁸ Там само. – Арк. 225.
- ²⁹ Там само. – Арк. 226.
- ³⁰ Вестник Черновицкого общества еврейской культуры им. Е. Штейнберга. – Вып. 5. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / *Ред. Е.М. Финкель, П.В. Рыхло.* – Черновцы, 1996. – С. 46.
- ³¹ Viscovina. – 1941. – 2 листопада.
- ³² ДАЧО, ф. Р-307, оп. 3, спр. 10, арк. 229.
- ³³ Там само. – Арк. 220.
- ³⁴ Там само. – Арк. 230.
- ³⁵ ДАЧО, ф. Р-307, оп. 1, спр. 244, арк. 1–4.
- ³⁶ Viscovina. – 1942. – 16 січня; 1943. – 8 лютого; 1944. – 2 лютого.
- ³⁷ Viscovina. – 1942. – 29 серпня.
- ³⁸ Viscovina. – 1942. – 5 серпня.
- ³⁹ Viscovina. – 1942. – 19 серпня.

АНТИСЕМИТСКАЯ ДОКТРИНА НА СТРАНИЦАХ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ГАЗЕТЫ “АЗАТ КЪРЫМ” (1942–1944)

ГАЗЕТА “АЗАТ КЪРЫМ” КАК ОДНА ИЗ ФОРМ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА С КРЫМСКОТАТАРСКИМ НАСЕЛЕНИЕМ

Исследования в области антисемитской пропаганды, осуществлявшейся на занятых немцами советских территориях, становятся в последнее время все более интенсивными¹. Как отмечается многих работах, при организации пропагандистской деятельности нацисты использовали все имевшиеся в их распоряжении технические средства. Одним из главных инструментов при этом была периодическая печать. На оккупированной территории СССР в период оккупации был налажен выпуск более четырехсот периодических изданий². В содержании газет, издававшихся на языках народов оккупированных областей, антисемитский компонент занимал далеко не последнее место.

В течение первых месяцев оккупации Крыма (с ноября 1941 г.) в городах полуострова оккупационные власти организовали выпуск периодических изданий. Это были газеты: “Deutsche Krim Zeitung” (на немецком языке), “Голос Крыма” (Симферополь), “Федосийский вестник”, “Евпаторийские известия” (с августа 1943 г. – “Освобождение”), “Сакские известия”, “Земледелец Тавриды” (Симферополь), “Южный Крым” (Ялта), “Вестник Керчи”, журнал “Современник” (Симферополь).

Данные издания были направлены на аудиторию, которая состояла из этнических русских и русскоговорящего населения Крыма. Между тем, по данным переписи 1939 г., второй по численности национальной группой на полуострове (после русских) являлись крымские татары (218 179 чел., или 19,4%)³. Около 20 000 крымских татар были мобилизованы в Красную армию в начале войны.

По инструкции ОКВ об использовании пропаганды в плане “Барбаросса”, изданной в июне 1941 г., пропаганда в занятых областях СССР должна была осуществляться с использованием наи-

более употребляемых там языков⁴. В силу этого подготовительные работы к выпуску газеты в Крыму, которая обеспечивала бы идеологическую обработку такой значительной группы, начались сразу же в рамках более общей кампании по установлению военного и политического взаимодействия с крымскотатарским населением.

Что касается военного аспекта проблемы, он заключался в привлечении крымских татар в добровольческие формирования. 2 января 1942 г. в отделе разведки 11-й армии состоялось совещание, на котором было заявлено, что Гитлер разрешил призыв крымских татар. Штаб армии передал все вопросы вербовки айнзатцгруппе D. Перед ним ставились задачи «охватить крымских татар, способных служить в армии, для действия на фронте 11-й армии на добровольной основе, а также создать татарские роты самообороны, которые будут использоваться для борьбы с партизанами». В результате было набрано 9 255 человек, из которых в части 11-й армии было отправлено 8 684 человека. Айнзатцгруппа D помимо этого завербовала 1 632 человека, которые были распределены по четырнадцати ротам самообороны в городах и деревнях. В июле 1942 г. все татарские роты были сведены в батальоны «Schuma» (*Schutzmannschaft der Ordnungspolizei*, полиция охраны порядка). К ноябрю было укомплектовано восемь батальонов. В ноябре 1942 г. вербовка была возобновлена. Все батальоны подчинялись главнокомандующему СС и полиции генерального округа «Таврия»⁵.

Среди только что рекрутированных крымскотатарских добровольцев проводилась пропагандистская работа, тематика которой включала и антисемитские аспекты. В середине февраля 1942 г. с ними были проведены занятия на темы «Положение на фронтах», «Жизнь и личность Адольфа Гитлера» и т.п. Идеологическая обработка включала и элементы антисемитской индоктринации. Тема одного из занятий звучала так: «Большевизм как угнетатель национальной жизни. Роль еврейства в большевизме»⁶.

Политическая сторона взаимодействия властей с крымскотатарским населением выразилась в создании в конце декабря 1941 г. – начале января 1942 г. мусульманских комитетов из представителей крымскотатарского населения в различных населенных пунктах полуострова. 3 января 1942 г. состоялось первое совещание Мусульманского комитета в Симферополе под председательством

Джемиля Абдурешитова. Его заместителем в январе 1942 г. стал Ильми Керменчикли.

Для более широкой идеологической обработки крымскотатарского населения был организован выпуск газеты “Азат Кърым” [*Освобожденный Крым*]. Первоначально издание находилось в формальном подчинении городской управы Симферополя, как и русскоязычная газета “Голос Крыма”. Однако вскоре газета перешла в подчинение Крымского мусульманского комитета (позднее переименованного в Симферопольский мусульманский комитет). Комитет делился на шесть отделов: 1) по борьбе с бандитами; 2) по комплектованию добровольческих формирований; 3) по оказанию помощи семьям добровольцев; 4) культуры и религии; 5) пропаганды и агитации; 6) административно-хозяйственный и канцелярии. Соответственно, газета находилась в подчиненности у 5-го отдела комитета. По словам первого редактора газеты, когда газета перешла в подчинение Мусульманского комитета, комитет подобрал помещение для редакции, увеличил штат сотрудников, организовал снабжение газеты бумагой и другими материалами, и вообще оказывал активную помощь в налаживании регулярного выпуска газеты⁷.

Первым редактором газеты стал Изет-Нафе Нуриев. До оккупации Крыма Нуриев работал переводчиком с русского на крымскотатарский язык в редакции советской газеты на крымскотатарском языке “Къзыл Кърым” [*Красный Крым*]. Он провел работу по подбору сотрудников и выпустил первые три номера газеты. Затем Нуриев был переведен на должность переводчика (в которой работал до августа 1943 г.), а редактором газеты стал Мустафа Куртиев, проработавший в этой должности до июля 1943 г. До войны Куртиев работал управделами в “Крымгизе” и переводчиком в Наркомземе Крыма. В июле 1943 г. Куртиев был отозван на работу в Мусульманский комитет, а следующим редактором газеты стал Абдулла Куркчи (литературный псевдоним А. Зени) – агроном по профессии, до войны также работавший в “Крымгизе” редактором по учебникам и написавший школьные учебники по математике на крымскотатарском языке. До назначения на должность редактора Куркчи курировал газету со стороны Мусульманского комитета. В декабре 1943 г. он выехал за пределы Крыма (предположительно,

в Германию или Румынию), а последним редактором газеты стал Мемет Муэдинов (литературный псевдоним Решат Мемет), который до этого работал секретарем редакции. До оккупации Муэдинов работал литературным сотрудником Крымрадиокомитета, являлся членом ВКП(б)⁸. Таким образом, как мы видим, практически все из возглавлявших газету и формально ответственных за ее редакционную политику лиц являлись не представителями эмиграционных крымскотатарских кругов, возвратившихся с оккупацией немцами Крыма в родные края, а бывшими советскими гражданами, до войны интегрированными в культурную, а то и в партийно-государственную среду.

Помимо формальной подчиненности Симферопольскому мусульманскому комитету, газета, как и аналогичные русскоязычные издания, находилась в зависимости от оккупационных органов на полуострове.

Прежде всего, это был штаб полиции безопасности и СД Крыма и Таврии под командованием оберштурмбаннфюрера Пауля Цаппа (до июля 1942 г. руководившего одним из подразделений айнзатцгруппы D – айнзатцкомандой 11a). Штаб СД находился в Симферополе по ул. Студенческой, его отделения находились в других городах Крыма. Штаб состоял из нескольких отделов: отдела связи (агентурной работы), оперативных отделов, финансово-хозяйственного, отдела кадров и штабной роты. В сферу компетенции третьего отдела входило осуществление контроля над деятельностью татарских комитетов в различных городах Крыма, церквей и мечетей, а также городских управлений, и руководство средствами массовой информации и пропагандой⁹. Третий отдел возглавлял штурмбаннфюрер Штеккер.

Помимо СД, газета также подчинялась оккупационным пропагандистским органам. Первоначально это был штаб пропаганды U2 (в немецких источниках обозначавшийся *Voraustrupp U2*) в Симферополе, который подчинялся отделу / батальону пропаганды U (*Propaganda-Abteilung U*) в структуре Отдела пропаганды при ОКВ (*Wehrmachtpropaganda-Abteilung*). В штате группы *Voraustrupp U2* в Симферополе ответственным за выпуск прессы в Крыму был зондерфюрер Бруно Маурах. Заметим, что работа по организации газеты проводилась по инициативе не Мусульманского комитета,

который в начальный период не играл роли в издании газеты, а по инициативе вышеназванной немецкой пропагандистской службы. Мусульманский комитет получил газету уже почти готовой. Этот факт в значительной степени определил идеологическую направленность и редакционную политику будущего печатного органа. Подбор сотрудников в газету “Азат Кърым” был осуществлен при содействии сотрудника штаба пропаганды Юсупова, который при помощи первого редактора Нуриева подыскал и взял на работу в редакцию писателя-переводчика Рахима Тынчерова, корректора Сеита Ваджиба Умерова и машинистку Хатидже Алиеву (двое последних до войны также работали в редакции газеты “Къзыл Кърым”).

В дальнейшем штаб пропаганды оказывал постоянное влияние на работу редакции. Бумага и типографские принадлежности также предоставлялись газете штабом пропаганды. Оттуда же поставлялись значительное количество материалов для публикаций (сводки германского командования, материалы политического содержания). Штаб пропаганды также забирал у редакции половину тиража газеты – очевидно, для распространения по своим каналам¹⁰.

Позднее, в сентябре 1942 г. штаб пропаганды U2 был реорганизован в отдельный Штаб пропаганды “Крым” Отдела / батальона пропаганды “Украина”¹¹. Руководящие указания штаб получал от отдела пропаганды Украины, однако должен был согласовывать их с приказами главнокомандующего Крыма. Штатное расписание штаба включало 28 сотрудников, руководство осуществлял лейтенант Фрей. В сферу контроля и внимания штаба попадали и печать, и кино, и радио, и культурная работа среди населения, преподавательская деятельность; оргструктура штаба соответствовала этим направлениям и подразделялась на отделы: “Активная пропаганда”, “Культура”, “Пресса”, “Кино”, “Радио” и т.п.¹² Руководство отделом прессы по-прежнему осуществлял зондерфюрер Б. Маурах.

Газета “Азат Кърым” подвергалась наблюдению и, возможно, контролю со стороны оккупационных властей. Об этом сообщала читателям и само издание: в одной из статей, посвященной вопросам деятельности газеты, говорилось: “*Надо особо отметить,*

что в организации газеты “Азат Кърым” и тех достижениях, которые она имеет за год, немаловажную роль сыграл доктор Маурах, заведующий редакцией отдела пропаганды”. Судя по косвенным свидетельствам, мониторинг публикаций осуществлялся уже после выхода газеты, а не на стадии ее подготовки, поэтому говорить о проведении цензурного контроля было бы ошибочным. В Государственном архиве АРК сохранилась папка с выборочными переводами статей газеты “АК” с крымскотатарского на русский язык или резюме публикаций на русском языке¹³. Переводы выполнялись для “Г-на Др. Маурах, ул. Пушкинская, 6, кв. 12” (это свидетельствует из адресных надписей, сделанных на оборотах). Подпись переводчика в отдельных случаях – Ибраимов. Осуществлением мониторинга публикаций занимался также 3-й отдел полиции безопасности и СД Крыма; ответственным за эту деятельность был один из сотрудников отдела немец унтершарфюрер Крачковский, переводы которому поступали от вольнонаемной сотрудницы отдела Эмилии Бекировой (с августа по октябрь 1943 г.). *“Обо всех статьях я докладывала устно ... Крачковскому, который давал мне интересующие его статьи перевести письменно на немецкий язык. ... Крачковского интересовали статьи главным образом о работе горуправ, всех национальных комитетов, мечетей, церквей и печати”*¹⁴.

Тираж газеты летом 1943 г. достиг 15 000 экземпляров¹⁵. Газета выходила два раза в неделю. В первый год издания – 1942 г. – все материалы публикуются на крымскотатарском языке в кириллическом варианте. Затем появляется отдельная страница с материалами в латинской транскрипции. В 1944 г. отдельные материалы на последней странице стали публиковаться арабским алфавитом.

ПРОПАГАНДИСТСКАЯ МОДЕЛЬ И МЕСТО АНТИСЕМИТСКОЙ ДОКТРИНЫ В “АК”

Кратко характеризуя идеологическую и пропагандистскую модель, реализованную на страницах “АК”, отметим, что она исчерпывалась следующими положениями: современный момент рисовался как предоставленная обстоятельствами войны уникальная возможность восстановить культуру, хозяйственный уклад, религию и традиционные ценности, а в перспективе – национальную

государственность крымскотатарского народа на Крымском полуострове, причем в обязательном союзе с германскими “освободителями” полуострова от “еврейско–большевистского” режима. В январе 1943 г. в передовице, посвященной годовщине издания “АК”, редактор писал о целях газеты следующее:

Газета преследовала одну цель: объяснить нашему народу, как в короткое время восстановить нашу разоренную большевиками страну и как приступить к строительству новой жизни... “Азат Кърым”, явившийся путеводным маяком для наших комитетов, сыграл большую роль в добровольном привлечении татарской молодежи в немецкую армию...

Наряду с этим “АК” постоянно уделяет внимание вопросам, касающимся деятельности школ, вопросам алфавита, ... оказывает помощь в разрешении религиозных вопросов... уделяет внимание сельскохозяйственным делам. ... Без высокого урожая мы не сможем помочь победоносной Германской армии и восстановлению специально разоренной евреями-большевиками страны.

“АК” считает своей первой задачей доводить до населения все извещения и приказы Германского главнокомандования. ...

За год существования газета не подвергалась влиянию каких-либо группировок и политических течений. Ее деятельность была направлена в сторону национально-политического роста нашего народа и к организации честного труда. Этого от нас требовала освободившая нас от большевистского гнета германская армия. Мы считаем, что свободу печати мы получили только по милости наших освободителей, за что приносим благодарность фюреру Адольфу Гитлеру” (подпись – М.К.)

По сравнению с оккупационной периодикой дистрикта Галиция, Буковины, Транснистрии, где еврейское население существовало еще довольно долго и где пресса содержала немалый объем регулятивно-распорядительских публикаций (информаций, объявлений, приказов, адресованных евреям), пресса Крымского полуострова, и, в частности, “АК” таких материалов не публиковала. Причиной тому было быстрое уничтожение еврейского населения на полуострове¹⁶; первый номер газеты вышел уже после массового истребления евреев почти во всех городах Крыма, и, соответ-

ственно, необходимость в информировании евреев и остального населения о евреях отпала. Таким образом, на передний план выступила другая функция издания – пропагандистская.

Как и для русскоязычной газеты “Голос Крыма” и остальных оккупационных изданий полуострова, для пропаганды в газете “АК” была характерна существенная особенность: антисемитизм в течение всего периода существования газеты был неотъемлемым элементом идеологической базы газеты, а антисемитская риторика и фразеология – регулярно повторявшимися едва ли не в каждом номере.

Наиболее часто встречающийся антисемитский мотив, подававшийся читателям газеты, был стандартным, характерным и для прессы других завоеванных областей СССР. Это тезис о нераздельности еврейства и большевизма, эксплуатировавшийся на все лады: евреи придумали марксизм; большевизм – выражение еврейства на современном этапе, его тактика; жидобольшевики – эксплуататоры народов и т.п.¹⁷. Стержневой концепцией значительной части публикаций являлось противопоставление малочисленной паразитической “жидобольшевистской” элиты обманутому, репрессированному и эксплуатируемому крымскотатарскому народу. Время от времени критика советской политической системы приобретала также антирусский и, в исторической перспективе, антироссийский и антиимпериалистический оттенок¹⁸. Приведем характерный пример.

• “АК”, №26, 21.04.1942. С. 6. Статья “Черные дни под красным знаменем”. “...Если это было не жидовское, а действительно рабоче-крестьянское государство, как могло быть, что все управление находилось в руках жидов, всеми благами наслаждались жидаы, высокие награды, посты и доходные места, просторные дома, самые плодородные земли и прочее находилось в руках жидов? Почему, как говорит пословица, осел работал, а лошадь кормилась?... Если это государство действительно было государством рабочих и крестьян, почему все высокие политические посты в нем были в руках жидов и комиссаров?... Можно задавать тысячи таких вопросов, и ответ будет один – эта страна не была государством рабочих и крестьян, а являлось государством в руках одной группы – являлось жидовским государством...” (подпись – А. Зени).

• “АК”, №51 (147), 25.06.1943. С. 4. Заметка “Собрание бахчисарайской интеллигенции”. “В Бахчисарае 10 июня в здании кино “Фронт-Театр” было проведено общее собрание городской и районной интеллигенции. На это собрание пришли председатели районных и городской управы. Объявив собрание открытым, председатель городской и районной управы сказал о военном значении тотальной войны и о роли интеллигенции в ней, предоставив слово господину НУРИ АБИБУЛЛА, который выступил с докладом на тему “Евреи – враги всех народов”. В своей речи, произнесенной на татарском языке, господин Нури рядом примеров доказывал, что евреи действительно являются кровожадными дикарями. Он призывал интеллигенцию участвовать в тотальной войне против большевизма” (подпись – Э. Муртаза).

В некоторых материалах абстрактный еврей, якобы являвшийся основой политического режима в Советском Союзе, персонифицировался в конкретного представителя этой системы с еврейскими чертами, а его высокопоставленное положение интерпретировалось как очередное доказательство тождественности еврейства и большевизма. Как и в других оккупационных газетах, в “АК” “излюбленными” персонажами, используемыми для критики советских реалий, были такие партийно-государственные деятели СССР еврейского происхождения, как Л. Каганович¹⁹, И. Майский²⁰. В рамках модернизированной нацистскими идеологами теории о всемирном еврейском заговоре²¹ на почве крымскотатарской прессы был реализован и тезис о лидерах западной демократии как защитниках интересов мирового еврейства: и Черчилль, и Рузвельт в отдельных материалах представлялись поджигателями войны в “еврейских” целях и марионетками “всемирного еврейства”²².

В ряде публикаций антисемитская фразеология использовалась в комбинации с другими пропагандистскими тезисами, выступая в этом случае в качестве второстепенного инструмента. Так, с целью агитации за более активное участие крымских татар во вспомогательных добровольческих формированиях (см. выше), газета персонифицировала пример такой службы в материале под названием “Доброволец Джели”, в котором речь шла о 54-летнем крестьянине деревни Баксан, ушедшем в добровольцы несмотря на свой уже

почтенный возраст. “Я, – говорит дядя Джели, – записался добровольцем. Буду бороться в одном ряду совместно с братьями-немецками против врага и буду очищать Крым от еврейско-большевистских бандитов”²³.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ СВОДКИ

В общем объеме антисемитских публикаций заметное место занимают короткие, но регулярные информационные сводки о положении евреев в странах Европы, в США, в Палестине. Такие сводки регулярно публиковались во всех газетах на оккупированных советских землях, и происхождение вели из одного источника, распространяясь по редакциям через каналы рот пропаганды вермахта и другие пропагандистские структуры. В “АК” эти материалы имели следующие заголовки:

- “Франциядаки чуфутлар акъкында” (*О французских евреях*), №16, 17.03.1942, с. 3;

- “Бутюн дюньяда чуфут чыбаны” (*Миром правит еврей*), №16, 17.03.1942, с.3;

- “Лондонда чуфут давасы” (*Борьба с евреями Лондона*), №21, 3.04.1942 г., с.4;

- “Лордлар палатасы ве чуфутлар” (*Палата лордов и еврей*), №22, 7.04.1942 г., с.3;

- “Венгрияда чуфутларны къапатув” (*Аресты венгерских евреев*), №39, 5.06.1942 г., с. 2;

- “Булгъарстанда чуфутларгъа къаршы тедбирлер” (*Антиеврейские меры в Болгарии*), №93, 15.12.1942 г., с. 4.

- “Франсэз хозяйствосынынъ чуфут зулумындан азат этильмеси” (*Французское хозяйство освобождается от засилья евреев*), №79, 23.10.1942 г., с. 4.

и т.п. В “АК” такие заметки публиковались на протяжении всего срока выхода газеты. Сведения об уничтожении евреев в этих сообщениях не содержались никогда, максимум информации, которую получал читатель – об антиеврейских законодательных мероприятиях, заключении евреев в гетто и концентрационные лагеря, депортации²⁴. А поскольку такая информация подавалась не нейтрально, а крайне тенденциозно, в сочувствующем событию тоне и порой снабжалась заголовками с пейоративной окраской,

то у нас есть все основания занести эти заметки в разряд, во-первых, антисемитских, и во-вторых, пропагандистских (сами нацисты рассматривали новости не как просто информацию, а как еще один из инструментов пропаганды). Помимо выполнения сугубо информационных задач, эти заметки должны были подтвердить впечатление, формировавшееся у читателя передовицами, о том, что борьба с еврейством как со страшной опасностью идет не на жизнь, а на смерть во всем мире.

АНТИСЕМИТСКАЯ ДОКТРИНА И МЕСТНЫЙ ЕВРЕЙСКО-КРЫМСКОТАТАРСКИЙ ВОПРОС

Характеризуя антисемитскую доктрину в “АК”, необходимо отметить, что она имела гораздо более конкретные очертания, чем в русскоязычном “Голосе Крыма”, и была теснее связана с местным материалом, с политическими, социальными, историческими реалиями Крымского полуострова. И для этого существовали определенные исторические основания. В 1930-х гг. советская власть окончательно расправилась в Крыму с остатками крымскотатарского национального движения²⁵. Естественно, для дискредитации советского режима в глазах крымских татар нацистские пропагандисты обладали весьма существенными козырями. И здесь советский режим – такой, как его представляли читателям – приобрел еврейский профиль. Для этого был избран удачный пропагандистский тезис, спекулировавший на застарелой проблеме крымской национальной политики, получившей трагическую развязку в 1920 – 30-х гг.

Дело в том, что проект по земельному устройству евреев в Крыму проходил не в политическом и территориальном вакууме: в середине 1920-х гг. на пустовавшие земли степного Крыма претендовали массы безземельных татар южной, гористой части полуострова.

Эти устремления выражались правительством Крымской АССР во главе с председателем КрымЦИКа В. Ибраимовым. В это же время Москва начала осуществлять проект по землеустройству на этих землях евреев-переселенцев из различных областей Украины и Белоруссии. Между руководством КОМЗЕТа и ОЗЕТа²⁶, поддерживаемыми ЦК ВКП(б) и ЦИК СССР, и КрымЦИКом (настаивавшим

также на приоритете репатриации в Крым сотен тысяч татар из Турции и других стран) развернулось противостояние, которое в итоге завершилось, естественно, победой линии Москвы; позже, в 1928 г. Ибраимов был арестован и расстрелян, а затем были репрессированы многие другие видные крымскотатарские национальные деятели по обвинению в “буржуазном национализме”²⁷.

На этой чувствительной струне играли те представители национальной интеллигенции, которые возглавили административные и культурно-просветительские структуры. Именно поэтому лейтмотивом антисемитских публикаций служила тема о проводившемся в ущерб интересам крымских татар землеустройстве евреев в Крыму – и, более того, утверждалось, что именно противостояние намерениям евреев, поддерживаемых большевистской властью, послужило причиной массовых репрессий крымскотатарской элиты, а позже – и всего народа.

Такое восприятие событий пятнадцатилетней давности в Крыму было свойственно и оккупационным органам на полуострове. Так, по итогам вербовочной кампании крымских татар в вермахт и роты самообороны айнзатцгруппа D сообщала в штаб 11-й армии, среди прочего, следующее:

До 1926 – 1927 гг. советы как-то считались с татарскими традициями, но после того как сюда начали поселяться евреи, татары начали протестовать, а это вызвало подавление татарских элементов, и особенно за то, что они упорно держались своей веры, языка, своей культуры, своего уклада жизни. Их религиозная деятельность беззастенчиво подавлялась. Это все является главным основанием того, что татары, в своей широкой массе крестьянское население, были чужды большевизму...²⁸.

Приведем примеры статей, в которых так или иначе затрагивается тема еврейского сельскохозяйственного переселения в Крым и ущемления прав крымских татар на землю в связи с этим:

- “АК”, №5, 6.02.1942 г. С. 2. Статья “Кърымгъа чуфутларны кочюрюв” (*Переезд евреев в Крым*). Подпись – Чалбаш.
- “АК”, №12, 3.03.1942. Статья “Было ли равенство и справедливость у большевистской власти?” (*краткий пересказ статьи*). Автор говорит о том, как изгнали татар с насиженных мест и вселили туда евреев. Затем он перечисляет лиц, которые стали жерт-

вами этой политики большевиков. В конце говорит о том терроре, который терпели татары от правительства жидов-большевиков.

- “АК”, №17, 20.03.1942. С. 1. Статья “Победа германского народа означает освобождение всего Восточного мира”. “Между генералом Потемкиным, этим верным слугой Екатерины, в результате бесчисленных хитростей, обмана и клеветы и угроз захватившим из рук многострадального татарского народа ключ от Зеленого острова, и Сталиным, получившим диктаторскую власть в России за продажу Крыма жидам, нет никакой разницы...”

- “АК”, №27, 24.04.1942. С. 3. Статья “Черные дни под красным знаменем” (продолжение). “Первым председателем Исполнительного комитета был Вели Ибраимов. Работавший всеми силами, чтобы не дать судьбу своей родины и народа в руки жидов и борющийся против всяких хитростей и угроз и обмана Москвы, этот сын своего народа впоследствии пал жертвой от руки большевизма и жидов. Большевизм, ставивший себе целью начиная с 1924 года превратить наш прекрасный Крым в еврейскую республику, хотел использовать председателя самостоятельной Крымской республики Вели Ибраимова в качестве орудия в руках жидов, а когда это не удалось (ибо Вели Ибраимов всеми силами работал совместно с подпольной партией в Крыму “Милли Фирка”, чтобы не допустить жидов в Крым), для того, чтобы его свалить и вместо него поставить послушное орудие с целью подорвать авторитет Вели Ибраимова среди татарского населения, начали арестовывать и предавать суду и высылать его близких людей, широко пользовались клеветой некоторых изменников из татарского народа”.

- “АК”, №43(139), 28.05.1943. С. 3. “Ты послан нам Богом (со слов одного крестьянина)”. *(краткое содержание)*. Это было в 1926 г. в конце февраля. Автор этой статьи Абдулджелиль Гани, житель Карасубазарского района дер. Борулча, рассказывает, как он присутствовал на одном из заседаний конференции крымского правительства. Одним из важных вопросов конференции был вопрос о переселении в Крым евреев. Тогда Наркомземом был Умер Ибраим. На этом заседании и Абдулджелиль выступил и высказал свое удивление, почему крымские земли раздаются евреям, в то время когда татары неудовлетворены землей. За что его благодарили говоря, что он послан Богом (подпись: Абдулджелиль Гани).

КРУГ АВТОРОВ

Круг авторов, публиковавшихся в газете по “еврейскому вопросу”, включает пятнадцать человек²⁹. Их судьбы, причины и мотивации такого сотрудничества в большинстве своем пока остаются невыясненными. В биографическом словаре “Деятели крымскотатарской культуры (1921 – 1941), изданном в Симферополе в 1999 г. и содержащем сведения о 188 персоналиях, ни об одном из этих авторов информации нет. Из этого можно сделать вывод, что лица, известные нам по этим публикациям, не являлись известными деятелями довоенной крымскотатарской культуры, а их антиеврейская позиция, возможно, была не столько сознательно выношенной в ходе драматических предыдущих десятилетий, сколько формировалась уже во время оккупации под влиянием идеологии и пропаганды оккупантов. Впрочем, некоторые из них вполне могли использовать и псевдонимы. Только о некоторых из авторов можно сказать что-то определенное. Один из них – М. Куртиев, редактор газеты, подписывавшийся акронимом М.К. В годы революции он являлся членом национальной крымскотатарской партии “Милли фирка” [*Народная партия*]. Второй – Джемиль Абдурешитов, который возглавлял в оккупационный период Симферопольский мусульманский крымскотатарский комитет. Третий и четвертый – его заместители по комитету Осман Меметов и Ильми Керменчикли. Керменчикли был освобожден по ходатайству Абдурешитова из концлагеря для военнопленных (“картофельного городка” в Симферополе) в конце 1941 г. Занимал должность заведующего транспортным отделом мусульманского комитета, затем, после недолгого периода службы в охранной роте симферопольского СД, вновь поступил на службу в мусульманский комитет в качестве заведующего политическим отделом³⁰. Биографии и творческий путь остальных авторов – предмет для будущего исследования.

“АК” И ДРУГИЕ СМИ КРЫМА: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПРИ ОСВЕЩЕНИИ “ЕВРЕЙСКОГО ВОПРОСА”

В антисемитских публикациях в русскоязычных газетах, издававшихся в период оккупации Крыма, обращение к теме непосред-

ственно крымских евреев и взаимодействия евреев с нееврейским населением на полуострове происходило значительно реже, нежели в “АК”.

За весь период издания газеты “Голос Крыма” из 228 публикаций лишь четыре так или иначе затрагивали тему местного, крымского еврейства как группы, остальные же материалы рисовали образ евреев не “здесь”, а “там”: в Америке, в советском тылу, в Кремле, в историческом прошлом... Из упомянутых четырех материалов три в той или иной степени варьировали тему еврейских сельскохозяйственных поселений в Крыму в 20 – 30-е гг. XX в.

Так, 16 апреля 1942 г. “Голос Крыма” публикует статью “Еврейская республика в Крыму”. Статья начиналась так: *“В 1921 году Крым был объявлен Татарской автономной республикой...”*, что было фальсификацией, так как автономия в Крыму тогда была создана не по национальному, а по территориальному принципу (официальное название – Крымская Автономная Советская Социалистическая республика). *“Татарская автономная республика, – резюмирует автор, спрятавшийся за псевдонимом Альфа, – становилась фикцией, как раковая опухоль, на ее теле возникла и быстро развивалась еврейская республика”*. Можно предположить, что тематика и материал для публикации были подсказаны редакции “Голоса Крыма” их коллегами из “АК”. Направленная на русскоязычную читательскую аудиторию, этой публикацией газета, возможно, достигала нескольких целей: и разнообразила подходы к освещению “еврейского вопроса”, “завязывая” его на местном материале, и интернационализировала ранее актуальное лишь для крымскотатарской аудитории противопоставление “евреи – остальные крымчане”, и охватывала ту часть крымскотатарской аудитории, которой по различным причинам “АК” была недоступна.

Очевидно, на этот материал немецкие органы пропаганды обратили внимание, так как он был состряпан хотя и с откровенным извращением фактов, но в динамичной манере и вполне профессионально, если здесь уместно применить этот критерий. В № 32 бюллетеня “Ostraum-Artikeldienst” (сборнике готовых для публикации в прессе на местах статей, издававшемся отделом “Ост” Министерства пропаганды в Берлине)³¹, датированном 26 июня 1942 года, появилась статья под названием “Еврейские поселения в

Крыму”³². Похоже, берлинский редактор сократил объем крымской статьи и вырезал наиболее одиозные утверждения (например, о Крымско-Татарской республике в Крыму), а также несколько переработал первоначальную аргументацию, противопоставив евреев не крымским татарам (что было бы непонятным и ненужным читателю – не крымчанину), а немцам-колонистам, “которые своим трудом и организаторскими способностями послужили развитию культуры и благосостояния Крымского полуострова”. Но смысл статьи остался таким же – он заключался в том, что даже при благоприятных обстоятельствах евреи неспособны к сельскохозяйственному труду; статья давала нацистским пропагандистам возможность реанимировать известный антисемитский предрассудок – и притом якобы на основании реальных фактов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итоги, отметим: подобно большинству других изданий и в оккупированном нацистами Крыму, и за его пределами, газета “Азат Кърым” не осталась в стороне от освещения “еврейского вопроса” и использования антисемитской риторики в публикуемых материалах.

Ввиду отсутствия объекта пропаганды – евреев на полуострове – в период существования газеты ее публикации на еврейскую тематику выполняли не информационно-регулятивную, а исключительно пропагандистскую функцию. В то время как одна группа публикаций была посвящена исключительно евреям, в других материалах “еврейская тема” была включена в более широкую тематику – например, о советском режиме как чуждом и враждебном для крымскотатарского народа и о евреях как его главной опоре. Однако в отличие от других, русскоязычных оккупационных изданий в Крыму, антисемитская пропаганда в “АК” обладала рядом особенностей.

Материалов, в которых освещалась бы “пагубность” евреев с точки зрения расового учения нацистов, или материалов с противопоставлением иудаизма мусульманской по преимуществу читательской аудитории практически не помещалось. Отсутствие такого рода подходов с лихвой компенсировалось большим объемом статей, в которых еврейству отводилась главенствующая роль в

создании и существовании советской политико-государственной системы. В оккупационной крымскотатарской прессе трагическим событиям 1920 – 1930-х гг. на полуострове, явившимся результатом фронтального наступления Москвы на остатки национально-ориентированных политических элит на окраинах СССР (и лишь выразившимся в Крыму в виде земельных споров между двумя национальными группами), был придан вид этнополитического конфликта, в котором пропагандистам было выгодно изобразить еврейство не как пассивного участника большевистского политико-хозяйственного эксперимента, а как главного вдохновителя и проводника имперской политики, извлекавшего выгоды из противостояния и виновного в массовых репрессиях крымскотатарского народа. Преимущественно в таком виде антисемитская доктрина формулировалась в газете “Азат Кърым” весь период ее существования в 1942 – 1944 гг.

¹ Из числа работ, появившихся в последние годы, следует отметить следующие: *Abramson H.* ‘This is the way it was!’ Textual and Iconographic Images of Jews in the Nazi-Sponsored Ukrainian Press of District Galizien // *Why Didn't The Press Shout? American and International Journalism during the Holocaust* / Ed. Robert Moses Shapiro. – Jersey City, NJ, 2003. – P. 537–556; *Tyaglyy M.* The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea // *Holocaust and Genocide Studies*. – V.18, №3, Winter 2004. – P. 4-21–459; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941–1945 гг. – М.: Фонд “Ковчег”, 2002 (см. раздел “Антисемитская пропаганда”, с. 40–56); *Олехнович Д.* Антисемитская пропаганда в оккупационной прессе на территории Латгалии // *Холокост в Латгалии*. – Даугавпилс, 2003. – С. 20–31; *Рябчикова Ф.Д.* Антисемітська пропаганда на сторінках газети “Ковельські вісті” (1942 – 1944 рр.) // *Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині*. Зб. наук. праць: У 2-х ч. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 40–50. Обзор этих и других работ см.: *Тяглый М.И.* Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса // *Голокост і сучасність* (науковий журнал Українського центру вивчення історії Голокосту, Київ). – 2005. – №1. – С. 28–42.

² *Альтман И.А.* Указ. соч. – С. 40.

³ Крым многонациональный: Вып. 1. – Симферополь, 1988. – С. 72.

⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 501.

⁵ Подробнее о военных аспектах крымскотатарской коллаборации см.: *Романько О.В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. – М., 2004. – С. 150–160.

⁶ National Archives and Records Administration (NARA), record group RG-242, collection T-312, roll 365, frame 7940913.

⁷ Архив СБУ в АРК, д. 13135, т. 1, л. 54.

⁸ Там же. – Л. 51, 69, 70.

⁹ Там же. – Д. 8801, л. 51; д. 20423, т. 11, л. 85.

¹⁰ Там же. – Д. 13135, т. 1, л. 54.

¹¹ Государственный архив в Автономной Республике Крым (ГА АРК), ф. П-156, оп. 1, д. 26 (“Копии приказов, циркуляров и директив немецкого штаба пропаганды в Крыму об идеологической обработке населения”).

¹² Подробнее о структуре штаба см.: *Романько О.В.* Указ. соч. – С. 41–44.

¹³ Анализ публикаций в “АК” в данной работе проводится на основании и с использованием переводов из этой папки, а также на основании выборочных переводов, сделанных в 1947 г. (предположительно – для советских органов госбезопасности) и также хранящихся в отдельной папке в ГААРК. Обе папки не зафондированы и в справочном аппарате архива не отражены.

¹⁴ Архив СБУ в АРК, д. 8801, л. 23, 51.

¹⁵ *Романько О.В.* Указ. соч. – С. 159.

¹⁶ Подробнее об “окончательном решении еврейского вопроса” в Крыму см.: *Губенко Г.Н.* Книга печали. – Симферополь, 1991 – 192 с.; *Тяглый М.И.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова (1941 – 1944): Справочник. – Симферополь, 2005 – 120 с.

¹⁷ “Для большевиков, обучавшихся у старого жида Карла Маркса, в большевистском государстве, кроме жидов, все остальные народы должны были быть по содержанию большевистскими, по форме – национальными...” (передовица “К братьям, защищающим Родину”) // *Азат Кърым.* – 1942. – №16, 17 марта).

¹⁸ “Теперь хорошо понятно, что русские большевики являются самыми страшными империалистическими врагами мусульманского мира. Между генералом Потемкиным, этим верным слугой Екатерины, ... захватившим из рук многострадального татарского народа ключ от Зеленого острова, ... и Сталиным, получившим диктаторскую власть в России за продажу Крыма жидам, нет никакой разницы” (передовица “Победа германского народа означает освобождение всего Восточного мира”) // *Азат Кърым.* – 1942. – №17, 20 марта).

¹⁹ См. заметку “Чуфут Каганович кене демир ел транспортунунъ башинда” (*Еврей Каганович вновь возглавляет железнодорожный транспорт*) // *Азат Кърым.* – 1943. – №19 (115), 6 марта.

²⁰ См. заметку “Еудий Майский не истей?” (*Чего хочет иудей Майский?*) // *Азат Кърым.* – 1943. – №17 (113), 27 февраля.

²¹ Подробнее об использовании и развитии теории о “всемирном еврейском заговоре” в нацистской идеологической и пропагандистской практике, направленной на население Третьего Рейха см.: *Herf J. The ‘Jewish War’: Goebbels and the Antisemitic Campaigns of the Nazi Propaganda Ministry // Holocaust and Genocide Studies.* – Vol. 19, №1, Spring 2005. – P. 51–80.

²² См. статью “Черчиллинъ дженки – чуфутларнынъ дженкидир” (*Война Черчилля – еврейская война*) // *Азат Кърым.* – 1943. – №14 (110), 16 февраля.

²³ *Азат Кърым.* – 1942. – №23, 10 апреля.

²⁴ В небольшом исследовании минский историк Сергей Жумарь на примере аналогичных публикаций в белорусской оккупационной периодике проанализировал степень соответствия приводимых в таких заметках сведений реально происходившим событиям Холокоста. По его мнению, сведения об антиеврейском законодательстве порой содержали ряд недомолвок, но, как правило, не искажали его смысл; а вот упоминаемая в прессе численность евреев, заключенных в гетто или концлагеря, почти всегда близка к численности уничтоженных в этих районах евреев (см.: *Жумарь С. Пресса об антиеврейских акциях в Центральной, Южной и Западной Европе (на материалах белорусскоязычной оккупационной периодики 1941 – 1944 годов) // Материалы 8-й международной конференции по иудаике.* – М., 2000. – С. 212–216). Учитывая, что подобные информационные сводки распространялись из одного немецкого источника, можно допустить, что эти особенности были характерны и для аналогичных сводок на страницах “АК”.

²⁵ О постепенном подавлении крымскотатарской национальной жизни в Крыму и репрессиях см.: *Fisher A. W. The Crimean Tatars.* – Stanford, Calif., 1978. – P. 130–149; *Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921 – 1941).* – Симферополь, 1999. – 144 с.

²⁶ КОМЗЕТ (Комитет по земельному устройству трудящихся евреев при Президиуме Совета Национальностей Центрального исполнительного комитета СССР) – организация, в задачи которой входило переселение и водворение евреев на земельных участках, определение свободных земель и районов вселения, принятия мер к хозяйственному развитию переселенцев и проч. Создан в 1924 г., ликвидирован в 1938 г. ОЗЕТ (Всесоюзное общество по земельному устройству трудящихся евреев в СССР)

– организация, проводившая мероприятия по переселению и хозяйственному устройству еврейских переселенцев, осуществлявшая сбор средств в СССР и за границей, оказывавшая техническую, агрономическую, медицинскую, культурную помощь переселенцам. Организовано в 1924 г., ликвидировано в 1938 г.

²⁷ Подробнее об этнополитических противоречиях на фоне государственного проекта по переселению евреев в Крым см.: *Kagedan A.L. Soviet Zion: the quest for a Russian Jewish Homeland.* – New York, 1994. – P. 80–87; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М., 2001. – С. 95, 96, 111.

²⁸ Крымско-татарские формирования. Документы Третьего рейха свидетельствуют / *Пер. с нем. и публ. Г.А. Литвина* // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 3.

²⁹ Список авторов в публикациях “АК” по “еврейскому вопросу”: Джамиль Абдурешитов (Абдурешит), Абульасиз Эфенди, Чалбаш, М. Мустафаев, Н. Сейдаметов, Зия Эфенди, Исмаил Хатип-Заде, Ильми Керменчикли, Шулин Кадир, Мемет Осман, Ш. Лятифов, А. Зени, Мустафа Менкеев, Абдульджелиль Гани, Э. Муртаза.

³⁰ Архив СБУ в АРК, д. 20347, л. 15; д. 20423, т. 5, л. 231.

³¹ Подробнее о бюллетене “Ostraum–Artikeldienst”, а также прямых и косвенных заимствованиях из него см.: *Тяглый М.И.* К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // *Голокост і сучасність* (Бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту). – 2002. – №4. – С. 6–7.

³² Российский Государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 17, оп. 125, д. 178, л. 152.

ПРОБЛЕМА ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЦИСТСКОЙ АНТИСОВЕТСКОЙ И АНТИСЕМИТСКОЙ ПРОПАГАНДЫ

На протяжении советского периода истории вопрос об эффективности нацистской пропаганды практически не поднимался. Однако данная проблема заслуживает изучения. Особенно интересен аспект антисоветской, антикоммунистической и антисемитской пропаганды, поскольку, по нашему мнению, она была относительно эффективной.

В исторической науке, насколько известно автору, господствует одна точка зрения на нацистскую пропаганду. Американский исследователь Роберт Герцштейн назвал гитлеровскую пропагандистскую кампанию “войной, которую выиграл Гитлер”. И с ним сложно не согласиться, поскольку упорство, с которым немцы сражались до самого 1945 года против половины мира, поражает. Тот же автор делает оговорку: “Пропаганда, направленная против вражеских стран, особым успехом не пользовалась. Уму Геббельса было доступно обратиться лишь к немцам, причём командным тоном. Окрики ничуть не были наигранными, но при обращении к чужакам никакого действия не возымели”¹.

Сходной точки зрения придерживается советский исследователь нацистской пропаганды Юрий Орлов, который так и назвал свою книгу: “Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР”².

Современная белорусская исследовательница Галина Болсун отмечает: “Несмотря на размах агитационной работы противника (направленной на красноармейцев. – *А. Г.*), эффективность её была невелика”³. С этой точкой зрения трудно согласиться. Действенность пропаганды – довольно сложно измеряемая величина, но некоторые соображения и цифры можно привести.

В упомянутом исследовании Болсун указаны следующие данные: “...Количество перебежчиков (из Красной армии. – *А. Г.*) было в 1942 году – 79 779 человек, в 1943 – 26 108 человек, а в 1944 году – 9 207 человек”⁴. Иными словами, в 1942 году, после битвы под Москвой – свыше шести дивизий перебежчиков, в 1943-м, т. е. после

Сталинграда, – больше двух стрелковых дивизий полного состава. В 1944-м, когда многие в мире предполагали, что война закончится именно в этом году, а красноармейцы, пройдя через Украину и Белоруссию, воочию убедились во всех прелестях нацистского “нового порядка”, – численность сознательных “предателей” равна численному составу дивизии.

В 1945 году народ бежал из Красной армии к немцам в сотни раз охотнее, чем из армий союзников. В декабре 1944 – январе 1945 гг. в Арденнах немцы провели последнее стратегическое наступление на Западном фронте, захватив при этом довольно много пленных: 28 050 человек. Из них перебежало к нацистам всего 5 (пять) представителей демократического мира (т. е. перебежчики составили 0,018% от общего числа пленных). Примерно такое же количество пленных на Восточном фронте немцы захватили за вдвое больший период (декабрь 1944 – март 1945): 27 629 человек. И из них добровольно оставили ряды “армии-освободительницы” 1 710 человек (6,18% от общего числа пленных)⁵. Если поделить процент предателей советской власти на процент предателей демократических режимов, то получится, что из сталинской армии солдаты бежали в 343 раза охотнее, чем из французской, английской, американской или канадской.

К этому добавим, что за всю войну немцы взяли в плен 5,75 млн красноармейцев. Понятно, что акт перехода на сторону врага или, тем более, сдачи в плен – далеко не всегда следствие прочитанной листовки или услышанной радиопередачи. Но очевидно, что если бы специалисты нацистского агитпропа были полными непрофессионалами, то в таких количествах советские солдаты не покидали бы ряды собственной армии.

Действенность нацистской пропаганды оценили и советские репрессивно-карательные “органы” – за найденную вражескую листовку красноармейца расстреливали. В армиях западных демократий за подобные вещи не преследовали, поэтому в семейных архивах канадских, американских и английских солдат хранится много нацистских листовок.

Таким образом, как минимум на умы военнослужащих СССР нацистская пропаганда оказала довольно внушительное воздействие. Как видим, из правила “эффективное воздействие на не-

мцев, неэффективное – на иностранцев” есть, как минимум, одно исключение – граждане СССР. Но это исключение не было единственным. Довольно эффективно нацисты воздействовали и на сознание представителей других стран Европы. В рядах легионов СС служило, причём в большинстве своём вполне добровольно, 38 тыс. бельгийцев, 11 300 датчан, 20 тыс. итальянцев, по одной тысяче испанцев, болгар и финнов, 3 тыс. албанцев, 5 тыс. румын, 15 тыс. сербов, 8 тыс. французов, 22 тыс. голландцев⁶. Кроме этого, были сформированы две хорватские и одна венгерская дивизия СС.

То есть и здесь налицо – успех.

Одним из важнейших мотивов мобилизации упомянутых людей был антикоммунизм. Им рассказывали, что на Восточном фронте вермахт сражается с большевистской заразой, которая может поразить всю Европу. Потом призывали поучаствовать “в крестовом походе Европы против коммунизма”. И многие в этот поход шли.

Можно выделить две основных причины успеха нацистской антисоветской пропаганды. Во-первых, профессионализм и своеобразный пропагандистский талант как самого Гитлера, так и главы министерства пропаганды Геббельса и его подчинённых. И, во-вторых, то, что задачу им упрощала сама советская сталинская система. Построенная на насилии, она была непривлекательна как для большинства жителей СССР, так и для большинства европейцев. Многие жители Европы искренне полагали, что нацизм – меньшее зло по сравнению с большевизмом. Многие же считали, что нацизм как раз и привлекателен тем, что провозглашает уничтожение коммунизма в качестве одной из основных целей.

Представляется, что в целом нацистский пропагандистский аппарат был динамичнее, профессиональнее, гибче, чем советский. Антисоветская нацистская пропаганда была ярче, хлётче, чем советская антинацистская. Ещё до прихода к власти нацисты демократическим путём получали большинство мест в Рейхстаге: в те годы они находились в оппозиции и не имели возможностей для всеобъемлющей пропаганды. Эту динамику оппозиционного движения гитлеровцев сберегла и к 1944 году, а в сталинском СССР энергичных и ярких большевиков в основном “вычистили” или даже истребили в 1930-е годы. Да и сама система власти за-

костенела и утратила революционный порыв, который ещё был ей присущ в 1920-е. У нацистов же всё это сохранилось до самого конца “Тысячелетнего рейха”. Кроме того, сам Гитлер был по своей натуре революционер, а Сталин – аппаратчик.

Теперь коснёмся такой проблемы, как антисемитизм в нацистской пропаганде и эффективность собственно антисемитского аспекта пропаганды. Как пишет в своей работе упомянутый Роберт Герцштейн, в мире нацистской пропаганды “евреи везде и нигде. Мертвецы или губители, они некий узел, якобы связавший между собой всю демоническую коалицию разнородных врагов Рейха. Ставшая крылатой во время войны фраза Геббельса “Во всём виноваты евреи”, может служить квинтэссенцией этой точки зрения. Дело в том, что антисемитизм пронизывал нацистскую пропаганду на всех её уровнях, им был пропитан весь пропагандистский аппарат и любое из средств массовой информации”⁷.

Не менее образно антисемитизм в нацистской пропаганде описывает немецкий филолог В. Клемперер, в Германии переживший все коричневые двенадцать лет: ““Еврей” – это слово в речи нацистов встречается гораздо чаще, чем “фанатический”, хотя прилагательное “еврейский”, “иудейский” употребляется ещё чаще, чем “еврей”, ибо именно с помощью прилагательного проще всего создать те скобки, которые объединяют всех противников в единственного врага: еврейско-марксистское мировоззрение, еврейско-большевистское бескультурье, еврейско-капиталистическая система эксплуатации, еврейско-английская, еврейско-американская заинтересованность в уничтожении Германии. Так, начиная с 1933 г. практически любая сторона, откуда бы она ни взялась, сводится к одному и тому же врагу, к “червю, копошащемуся в разлагающемся трупе”, о котором говорит Гитлер в своей книге, к еврею, иудею, которого по особым случаям называют также “иуда”, а в самые патетические моменты – “всеиуда”⁸.

Приведём отрывок из речи Геббельса, произнесённой 5 июня 1943 года в берлинском Дворце Спорта: “Полное изгнание евреев из Европы – это не вопрос морали, это вопрос государственной безопасности. Еврей всегда будет действовать так, как подсказывает ему его расовый инстинкт. Поступать иначе он не может! Как картофельный жук уничтожает картофель и не может поступать

иначе, так иудеи разлагают народы и государства. Против этого существует только одно средство: радикальное устранение вредителя. Достаточно бросить взгляд на лагерь врагов, чтобы убедиться в том, что в нём царят одни иудеи. За Рузвельтом скрывается иудейский трест мозгов; за Черчиллем тоже жида, нашёптывающие ему свои директивы; иудеи являются подстрекателями всей англо-американско-советской прессы; иудеи сидят в Кремле в качестве подлинных носителей большевизма.

Международное еврейство – вот цемент вражеской коалиции. При помощи охватывающих весь мир щупальцев, оно перебрасывает мосты между Москвой, Лондоном и Вашингтоном. Им вызвана эта война, он тайно руководит ею, в надежде воспользоваться её плодами”⁹.

При всём том, что антисемитизм был таким же краеугольным камнем нацистской пропаганды, как антикоммунизм, столь же однозначную эффективность воздействия антисемитизма на население Европы констатировать нельзя. Сам Гитлер был фанатичным антисемитом. Однако в ближайшем окружении фюрера в 1920-е годы его животная юдофобия воспринималась многими – в частности, Геббельсом, но и не только им – как некая причуда или странность. Известна книга Альфреда Розенберга “Миф XX века”, где евреи представлены естественными врагами Германии. Однако самого Розенберга партийная верхушка воспринимала как перечитавшего книжек интеллигента, а все его попытки стать официальным идеологом Рейха потерпели провал.

До 1929 года нацисты у себя на родине были “нерукопожимабельны” – в том числе из-за своего нескрываемого антисемитизма, который просвещённая часть немецкого общества всё ещё воспринимала как дикость и варварство.

В 1930-е годы пропаганда антисемитизма была поставлена на поток, но даже в период осуществления Холокоста, т. е. в 1941 – 1942 гг., нацисты не информировали о геноциде немецкую общественность. Большинство немцев, оставаясь лояльными фюреру, просто не хотели знать о том, что евреев убивают. То есть в своей стране – Германии, – разгромив коммунистическую партию, фюрер не смог убедить большинство немцев в том, что евреев надо уничтожать.

Известен случай, когда немки – жёны евреев провели демонстрацию протеста с требованием вернуть их мужей. Вместе с тем, такой же акт протеста с требованием освободить оказавшихся в лагере мужей-коммунистов в Германии начала 1940-х годов представить сложно. Из всего этого следует вывод – антисемитская пропаганда имела ограниченный успех даже в Германии. Эту войну за умы Гитлер выиграл не до конца.

В Европе его успех был ещё меньшим. Известно, что Муссолини в 1920-е годы вообще не проводил дискриминацию евреев. Соучастие же в Холокосте фашисты начали под сильным давлением нацистов. Такие союзники Гитлера, как Испания, Болгария, Финляндия, вообще не выдали нацистам своих граждан еврейской национальности.

На советской территории определённый успех нацистской антисемитской пропаганды можно констатировать в 1941 году – в частности, в связи с погромами лета 1941 года на территории Западной Украины¹⁰. При этом нацистское истребление евреев, в котором принимали участие пособники нацистов из числа местного населения в 1942 году и позднее, начало восприниматься гражданами Советского Союза прежде всего со страхом от такой масштабной и безоглядной акции террора.

В связи с антисемитизмом небезынтересно упомянуть об А. Власове и власовском движении. Сам Власов и его приближённые не были антисемитами и стремились не использовать в антисоветской пропаганде антисемитских мотивов. Во власовской печати антисемитские выступления появлялись в качестве перепечатки статей из нацистских журналов, поскольку линия власовцев находилась под давлением СД, гестапо и СС. Известна листовка, изданная многомиллионным тиражом в 1941 г.: “Бей жида-политрука, рожа просит кирпича”. Журналист-власовец Александр Казанцев вспоминает, что их круги относились весьма скептически и с сарказмом к данному пропагандистскому продукту¹¹. Весьма показательно, что в конце 1944 г. Власов издал знаменитый Пражский манифест, в котором изложил программные цели движения, – и там не было ни слова антисемитизма. При этом нацисты отмечали более высокое воздействие на красноармейцев власовских листовок, где они апеллировали не к национализму, а к социальным пробле-

мам – колхозам, лагерям, НКВД и т.д. Власовцы понимали, что при наличии нерадикальных антисемитских настроений части общества радикальнейший, иступлённый нацистский антисемитизм просто повредит эффективности пропаганды на всю Красную армию и население оккупированных территорий.

Вместе с этим, нельзя говорить о полном провале нацистской антисемитской пропаганды, т. к. определенное воздействие на население оккупированных территорий она имела. Об этом, например, говорит спецсообщение НКГБ УССР на имя Хрущёва от 13 ноября 1944 г.: “По мере освобождения территории Украины, органами НКГБ УССР почти повсеместно в городах стали фиксироваться случаи резких антисемитских проявлений со стороны местного населения. В последнее время в ряде пунктов УССР нашими органами отмечается нарастание антисемитских проявлений, в отдельных случаях имеющих тенденции к открытым выступлениям погромного характера. Анализируя причины, порождающие антисемитизм и его широкое распространение в настоящее время, следует сказать, что в основе этого, в первую очередь, лежат следы немецкой фашистской пропаганды и пропаганды украинских националистов, которую они вели в отношении евреев во время оккупации. Эта пропаганда в известной мере наложила свой отпечаток на население, оставшееся на территории УССР в период немецкой оккупации”¹².

То есть, на первый взгляд, нацистская антисемитская пропаганда всё-таки обладала определённой эффективностью. Вместе с тем, если её сравнивать с антикоммунистической пропагандой, которая эффективно воздействовала на население Германии, Европы и СССР, влияние антисемитской пропаганды представляется малозначительным.

Причины этого очевидны: большинству населения Европы, да и Советского Союза не была изначально близка параноидальная нацистская юдофобия, а вот коммунизм действительно вызывал отторжение или, по крайней мере, опасение у большинства жителей указанных территорий как до 1933, так и после 1945 г.

Таким образом, можно высказать мысль – пока что на уровне гипотезы, – что нацистская антисемитская пропаганда в общем и целом снижала эффект психологического воздействия гитлеровцев

на население Европы и армии антигитлеровской коалиции в 1939 – 1941 гг.

¹ Герцштейн Р. Э. Война, которую выиграл Гитлер / Пер. с англ. А. Л. Уткина, А. В. Бушуева, И. С. Соколова под общ. ред. Г. Ю. Пернавского. – Смоленск, 1996. – С. 16.

² Орлов Ю. Я. Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР / Ред. Я.Н. Засурский. – М.: Издательство Московского университета, 1985.

³ Болсун Г. А. Противостояние немецкой и советской пропаганды на оккупированной территории Беларуси (1941–1944 гг.) / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Минск: Белорусский государственный университет, 1999. – С. 15.

⁴ Штрайт К. Советские военнопленные в Германии // Россия и Германия в годы войны и мира (1941–1995). – М., 1995. – С. 310. Данные по: Болсун Г. А. Указ. соч. – С. 15.

⁵ Подсчет по: Вторая Мировая война. Актуальные проблемы. – М., 1995. – С. 312.

⁶ Данные по: Munoz A. Foreignen legions: obscure combat formations of the Waffen SS. – Boulder, CO. USA, 1991. – P. 313. Цит. по: Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 423.

⁷ Герцштейн Р. Э. Указ. соч. – С. 23.

⁸ Клемперер В. ЛТІ: Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога / Пер. с нем. А.Б. Григорьева. – М., 1998. – С. 226–227.

⁹ Почему Германия победит. – Б. м., б. г. (1943?).

¹⁰ Musial Bogdan. “Kontrevolutionäre Elemente sind zu erschießen”: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941. – Berlin – München: Propyläen, 2000.

¹¹ Казанцев А. Третья сила: Россия между нацизмом и коммунизмом. – М.: Посев, 1994.

¹² Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. – Львів, 2003. – С. 514–515.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Беркгоф Карел – Ph.D. (Hist.), науковий співробітник Центру з вивчення Голокосту і геноцидів, Амстердамський університет (Амстердам, Нідерланди)

Винокурова Фаїна – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Вінницької області, заслужений працівник культури України (Вінниця, Україна)

Гогун Олександр – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Східної Європи, університет ім. Гумбольдта (Берлін, Німеччина)

Гон Максим – кандидат політичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (Рівне, Україна)

Дерейко Іван – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)

Нахманович Віталій – зав. відділу Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету “Бабин Яр” (Київ, Україна)

Подольський Анатолій – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ, Україна)

Смілянська Юлія – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, директор Інституту юдаїки (Київ, Україна)

Суровцев Олег – аспірант / асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Федьковича (Чернівці, Україна)

Титаренко Дмитро – кандидат історичних наук, доцент, старший викладач кафедри історії України і філософії права Донецького юридичного інституту МВС України (Донецьк, Україна)

Тяглий Михайло – аспірант Таврійського Національного університету ім. Вернадського, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ, Україна)

Фредекінд Артур – науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту (Київ, Україна)

Черняков Борис – доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України (Київ, Україна)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 31

Збірник

Редактор – С.Носова
Комп'ютерне складання – Н. Сінельникова
Технічний редактор – В. Дорошек

Здано до друку 24.07.2006. Підписано до друку 15.08.2006.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Гарнітура Times
Умов. друк. арк. 9,4. Друк. арк. 10,06. Умов. облік.-вид. арк.6,7
Замовлення №3/08/06. Наклад 600 прим.
Друк. ТОВ “Центр-Гея” Лтд.
03039, Київ, Голосіївський проспект, 21.

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8
Тел.: 285-73-11

